

श्रीरुतुथु कथल सुगंध

कथलकर :
सुनील वलुओलकर

हरि ॐ प्रकाशन, नलशलक

❁ **समर्थ कथा सुगंध**

❁ **प्रथम आवृत्ति :**

एप्रिल २००९

❁ **कथाकार :**

श्री. सुनील चिंचोलकर

अजिंक्यनगर, पुणे ५१

भ्रमणध्वनी - ९४२३७४२४४४

❁ **प्रकाशक :**

श्री. दीपक पाठक,

हरि ओम् प्रकाशन

३, 'स्वस्ति', हरि ओम् नगर,

निर्मला कॉन्व्हेंट समोर,

गंगापूर रोड, नाशिक - ४२२०१३.

भ्रमणध्वनी ९३२५७९१८३६ /९३७३४४५०७९

❁ © **सर्व हक्क लेखकाधीन**

❁ **मुखपृष्ठ व आतील चित्रे :**

श्री. चंद्रशेखर जोशी, पुणे

भ्रमणध्वनी - ९२२६४११८७७

❁ **मुद्रक / मुद्रांकन :**

के. जोशी अॅण्ड कंपनी

ऑफसेट प्रिन्टर्स

सदाशिव पेठ, भिकारदास मारुती मंदिराजवळ,

पुणे ४११०३०, दूरध्वनी - ०२०-२४४८२७४८

email - kjoshipress@gmail.com

❁ **मूल्य : रुपये ५०/-**

❁ **प्रमुख विक्रेते - हरि ओम् पुस्तकालय, नाशिक**

अनुक्रम

लेखकाचे मनोगत	५
प्रकाशकाचे मनोगत	६
१. शुद्ध बीजापोटी । फळे रसाळ गोमटी	७
२. वडिलांबद्दलचा अभिमान	८
३. आम्हास गृहस्थाश्रम करणे नाही	९
४. समर्थ - एक आदर्श विद्यार्थी	१०
५. हनुमंताची मूर्ती सोन्याची... की शेणाची ?	११
६. शहाजी राजेंची भेट	१२
७. तुम्हास जगोद्धार करणे आहे	१३
८. शिख धर्मगुरूंची भेट	१४
९. देश हा देव असे माझा -	१५
१०. लवधवती विक्राळा ब्रह्मांडी माळा	१६
११. धन्य तुका वाणी । धन्य तुझी वाणी	१७
१२. अंध मातेला दृष्टी दिली	१८
१३. जगी पाहता देव हा अन्नदाता	१९
१४. मनाचे ऐकू नको	२०
१५. भरल्या घरात रामनाम घेऊ नको	२१
१६. कोल्हापुरात दोन मुले मिळाली	२२
१७. अंबाजी, कल्याण आहे ना ?	२३
१८. वेणाबाईंना विषप्रयोग	२४
१९. विधवा स्त्रियांचे पुनर्वसन	२५
२०. अल्ला आणि राम एकच	२६
२१. चाफळचे राममंदिर म्हणजे मानवतेचे मंदिर	२७
२२. प्रत्येक माणसात परमेश्वर पहा	२८
२३. अती सर्वत्र वज्यवि । प्रसंग पाहोन चालावे ।	२९
२४. बहे- बोरगावच्या मारुतीची कथा	३०
२५. भगवंतानेच केली भक्ताची सेवा	३१
२६. ब्रह्मराक्षसाचा जन्म नको रे बाबा !	३२
२७. येवलेकर शास्त्रींचे गर्वहरण	३३
२८. शक्तीने पावती सुखे । शक्ती नसता विटंबना ।	३४
२९. ज्ञानाचा अहंकार नको	३५

३०. अभ्यास कसा करावा ?	३६
३१. समर्थांनी चोरांचे हृदयपरिवर्तन केले	३७
३२. शिवाजी महाराजांचा गुणगौरव	३८
३३. ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद ॥	३९
३४. स्वामी तिन्ही जगाचा । आईविना भिकारी ॥	४०
३५. सासंगपूरच्या मारुतीची कथा	४१
३६. आधी प्रपंच करावा नेटका ।	४२
३७. अफजलखान निघाला आहे	४३
३८. शिवछत्रपतींनी घेतलेला अनुभव	४४
३९. बहुत करावे पाठांतर । कंठी धरावे अर्थांतर ॥	४५
४०. नकली राम होण्यापेक्षा असली राम व्हा	४६
४१. तुझे शरीर नष्ट करू का ?	४७
४२. वैभव रंगनाथस्वामींचा पाठलाग करते	४८
४३. ऐसी असावी गुरुभक्ती !	४९
४४. केशवस्वामींचा गांजा सुटला	५०
४५. अकरावी पिढी पाहणारा बाप	५१
४६. वाटीत ब्रह्म भरून द्या.	५२
४७. शिष्यांनी घेतली समर्थांची परीक्षा !	५३
४८. कल्याणाने त्याच्या थोबाडीत मारली	५४
४९. महापुरातील भोवऱ्यात समर्थ ध्यानस्थ	५५
५०. कल्याणा, हत्तीला आवर !	५६
५१. आजची कथा तुम्ही करायची	५७
५२. समर्थांनी शिष्यांची परीक्षा घेतली	५८
५३. समर्थ कल्याणाला रागावले	५९
५४. वासुदेव, नाग खरा आहे की खोटा ?	६०
५५. मेलेल्या गायीने दूध दिले	६१
५६. शिष्योत्तम उद्भव	६२
५७. श्रद्धा ठेवल्याने हनुमंताचे दर्शन	६३
५८. कोंबडी बळी देणारा मांत्रिक	६४
५९. शिवराज्याभिषेकामुळे समर्थ आनंदित	६५
६०. वेणास्वामींना हनुमत्स्वरूपात समर्थदर्शन	६६
६१. शिवरायांचा आठवावा प्रताप	६७
६२. भगवान श्रीधरस्वामी यांना समर्थांचे दर्शन	६८

लेखकाचे मनोगत

तीस वर्षांपूर्वी श्रीमंत बाबासाहेब पुरंदरे यांचे 'महाराज' हे चित्ररूप शिवचरित्र पहाण्यात आले. अशाच प्रकारचे समर्थ चरित्र आपण चित्ररूपाने प्रसिद्ध करावे असे मनामध्ये होते. त्या दृष्टीने चांगल्या चित्रकाराच्या मी शोधात होतो. कै. रवींद्र भट यांचे समर्थ सेवा मंडळाने प्रसिद्ध केलेले चित्ररूप समर्थ चरित्र मी पाहिले. त्यातील चित्रे मनाला खूप भावली. ती सारी चित्रे आदरणीय श्री. चंद्रशेखर जोशी यांनी काढलेली होती. माझे मित्र आदरणीय श्री. अण्णासाहेब जोशी यांच्या प्रेसमध्ये श्री. चंद्रशेखर जोशी यांच्याशी परिचय झाला.

२००८ साली समर्थांच्या ४०० व्या जयंतीनिमित्त मी मुंबई लोकमतला समर्थांच्या ६० कथा लिहिल्या होत्या. याच साठ कथांची साठ चित्रे श्री. चंद्रशेखर जोशी यांनी काढून दिली. लोकमतसाठी लिहून दिलेल्या कथांची प्रेसकॉपी सौ. हर्षदा जोशी यांनी तयार करून दिली. त्यातून हा ग्रंथ साकार झाला.

माझे मित्र श्री. दीपक पाठक यांनी 'हरि ओम् प्रकाशना'तर्फे काही दर्जेदार पुस्तके काढलेली मी पाहिली. ४०० व्या जयंतीनिमित्त समर्थांची काही सेवा करावी असे श्री. पाठक यांच्या मनात होतेच.

त्यांनी हे चित्ररूप समर्थ चरित्र छापण्याचे मनावर घेतले. श्री. चंद्रशेखर जोशी यांनी चित्रे तर छान काढून दिली पण त्याची छपाईसुद्धा दर्जेदार होणे आवश्यक होते. सज्जनगडावरील समर्थ सेवा मंडळाची सगळी पुस्तके श्री. अण्णासाहेब जोशी छापतात. या ग्रंथाची देखील अतिशय सुंदर छपाई त्यांनी अल्पावधीत करून दिली. मुखपृष्ठासाठी परमपूज्य मारुतीबुवा रामदासी यांनी समर्थ सेवा मंडळाच्या पुस्तकातील काही चित्रे वापरू दिली त्याबद्दल त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

या चित्ररूप समर्थ चरित्राचे समर्थ सांप्रदायिक मंडळी प्रेमाने स्वागत करतील अशी खात्री आहे. उपनयन संस्कार, वाढदिवस या निमित्ताने मोठ्या प्रमाणात ही पुस्तके घेऊन मुलांपर्यंत पोहोचवावीत ही विनंती. देशसेवा आणि देवसेवा समजून समर्थांचे विचार युवकांपर्यंत पोहोचविणे ही काळाची गरज या पुस्तकाने पूर्ण केली आहे.

सुनील चिंचोलकर,
अजिंक्यनगर, हिंगणे खुर्द,
पुणे - ४११ ०५१

फोन - निवास २४३४८०७०,
भ्रमणध्वनी - ९४२३७४२४४४.

प्रकाशकाचे मनोगत

आमच्या हरि ओम् पुस्तकालयाचा व्यवसाय सुरू करताना काही निश्चित विचार मनात होते. भांडवल आणि उत्साह आहे म्हणून कोणताही व्यवसाय सुरू करायचा आणि येनकेन प्रकारेण अर्थार्जन करून उदरभरण करायचे, हा विचार आम्ही कदाक्षाने टाळला. सामान्यांच्या पदरात खरोखरच काही भरीव लाभ पडावा म्हणून आम्ही आध्यात्मिक पुस्तके आणि साहित्यविक्रीच्या व्यवसायास सुरुवात केली. सर्वत्र चंगळ करण्याचे व्यवसाय फोफावत असताना आपण एकटे पडू की काय, अशी पुसटशी भीती मनात होती. परंतु ग्राहकांनी ती खोटी ठरवली.

ग्राहकांच्या उदंड प्रतिसादामुळे व सर्वांचे कल्याण हा विचार मनामध्ये ठेवून आम्ही 'हरि ओम् प्रकाशन' ह्या नव्या व्यवसायाला ६ वर्षांपूर्वी सुरुवात केली. आज आम्हाला खरोखर आनंद व अभिमान वाटतो की, ६ वर्षांत आम्ही जे दर्जेदार साहित्य प्रकाशित केले त्याचे वाचकांनी उत्स्फूर्त स्वागत तर केलेच परंतु आमचा प्रकाशनाचा व्यवसाय स्थिर करायला मदतच केली.

थोर साधक आदरणीय श्री. सुनीलजी चिंचोलकरांना 'हरि ओम् प्रकाशना'साठी आपण मला एक तरी पुस्तक प्रकाशित करण्याकरिता द्या असा आग्रह धरला. त्यांनी मला हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक श्री छत्रपती शिवाजी महाराज ज्यांना गुरुस्थानी मानत होते, अशा श्री समर्थ रामदास स्वामींच्या जीवनातील

६२ सचित्र कथांचे पुस्तक प्रकाशित करायला दिले.

संकलित निवडक कथांद्वारे समर्थांच्या दिव्य-भव्य-प्रखर व्यक्तिमत्त्वाचे जीवनदर्शन विद्यार्थ्यांना होईल. म्हणूनच हे पुस्तक विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासास पोषक असेच आहे.

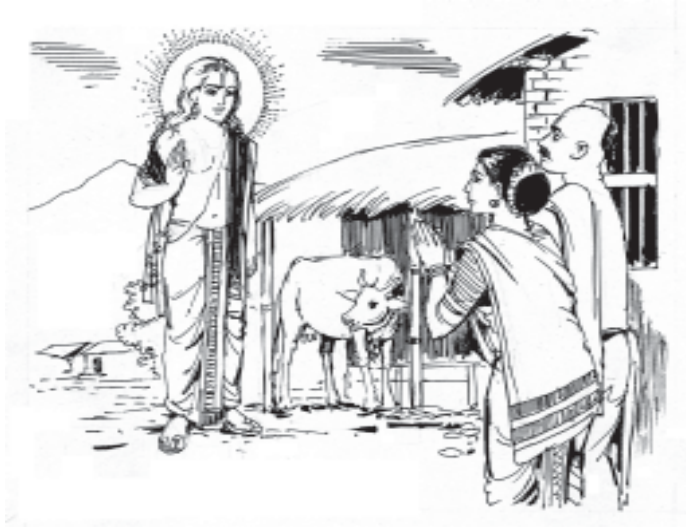
'समर्थ कथा सुगंध' हे पुस्तक मला प्रकाशित करायला दिल्याबद्दल मी व्यक्तिशः त्यांचे आभार मानतो. परंतु केवळ हे आभार मानूनच थांबत नाही तर त्यांचा मजवरील लोभ व सहकार्य असेच निरंतर मला मिळत राहिल व त्या दृष्टीने त्यांच्या ह्या गोड ऋणात मला कायमचे राहण्यास समाधान वाटेल.

श्री. चिंचोलकरांच्या लिखाणास आकर्षक रूप देण्याचे कलात्मक काम श्री. चंद्रशेखर जोशी ह्यांनी आपलेपणाने व मनापासून केले. त्याबद्दल मी त्यांचा मनापासून ऋणी आहे.

'के. जोशी अॅण्ड कं.' ह्या पुणे स्थित मुद्रणालयाचे मालक आदरणीय श्री. आण्णासाहेब जोशी व त्यांचे सुपुत्र श्री. अनिल जोशी ह्या दोघांनी आपलेपणाने व मजवरील असलेल्या प्रेमापोटी अतिशय अल्प वेळात पुस्तकाची आकर्षक छापाई व बांधणी करून दिली ह्याबद्दल मी त्यांच्या ऋणी आहे.

विद्यादात्री श्री सरस्वतीच्या चरणकमली 'समर्थ कथा सुगंध' हे साहित्यपुष्प समर्पण करून प्रकाशकाचे मनोगत पूर्ण करतो.

१. शुद्ध बीजापोटी । फळे रसाळ गोमटी

आजच्या विज्ञान युगात DNA ही संकल्पना मान्यता पावली आहे. प्राणिशास्त्रात रसचे घोडे अथवा गुन्हा अन्वेषण विभागाचे कुत्रे यांचा तीन-तीन पिढ्यांचा इतिहास जपून ठेवतात. मग माणूस तर सर्वश्रेष्ठ प्राणी आहे. रामचंद्रांचा ज्या कुळात जन्म झाला त्या कुळात ६० त्यागी राजे रामापूर्वी होऊन गेले. तुकाराम महाराजांच्या घराण्यात ४० पिढ्या पंढरीची वारी चालू होती. समर्थांच्या घराण्यातही २२ पिढ्या रामभक्तीची परंपरा होती. त्यांचे वडील सूर्याजीपंत आणि आई राणूबाई हे अत्यंत पवित्र होते. भानजी गोसावी हे त्यांचे मामा प्रसिद्ध कीर्तनकार होते. थोरले बंधू गंगाधर हे मराठवाड्यातील सत्पुरुष होते. संत एकनाथ समर्थांचे नातलग्न होते.

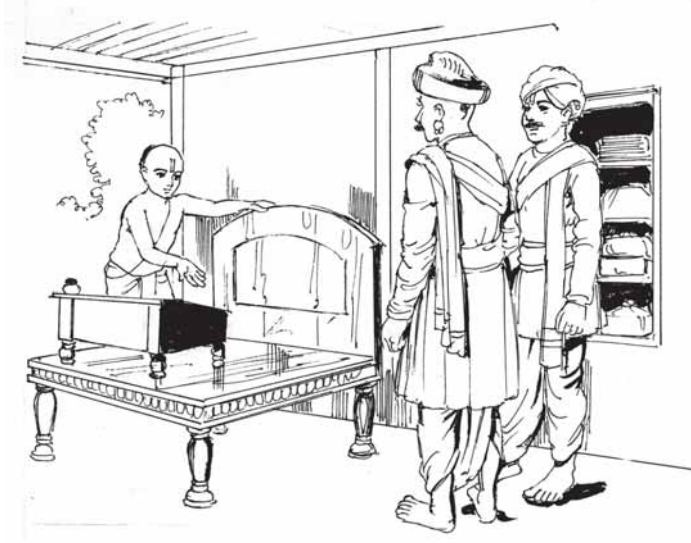
एकदा सूर्याजीपंत देवाला नैवेद्य दाखवून तो गाथीला खाऊ घालण्यासाठी घरातून बाहेर आले तेव्हा एक अत्यंत तेजस्वी पुरुष त्यांच्या घराच्या दिशेने येत

होता. तो तेजस्वी पुरुष म्हणजे प्रत्यक्षात भगवान सूर्यनारायण होते. आपले तेज सूर्याजीपंतांना सहन होणार नाही म्हणून सौम्यरूप धारण करून त्यांनी सूर्याजीपंत आणि राणूबाई यांना दर्शन दिले. सूर्याजीपंतांनी श्रद्धापूर्वक पूजन करून त्यांना भोजन प्रसाद दिला. त्यांची उपासना पाहून भगवान सूर्यदेवांनी त्यांना दोन पुत्र होतील, असा आशीर्वाद दिला आणि म्हणाले, “थोरला गृहस्थाश्रम सांभाळून तुमची गादी चालवेल तर धाकटा ब्रह्मचारी राहून धर्मसंस्थापना करेल.”

या आशीर्वादानुसार १६०८ साली रामनवमीच्या दिवशी समर्थांचा जन्म झाला. त्यांचे नाव नारायण ठेवण्यात आले, कारण सूर्यनारायणाच्या कृपेने त्यांचा जन्म झाला होता.

२. वडिलांबद्दलचा अभिमान

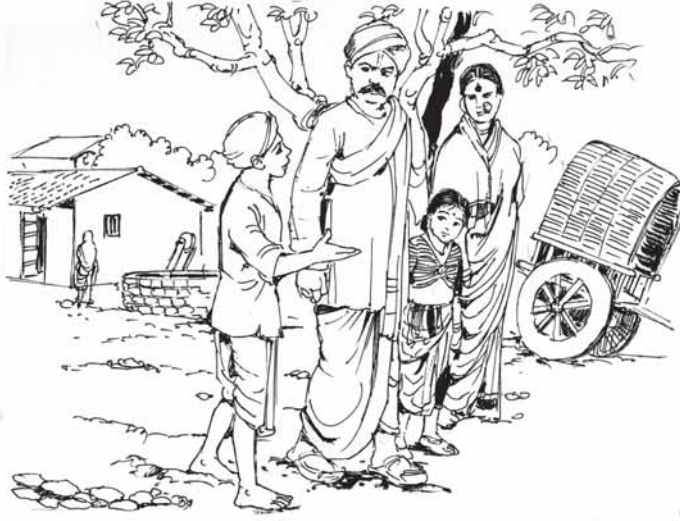
लहानपणी समर्थ अत्यंत साहसी होते. झाडावरून उड्या मारणे, पुरात पोहणे, घोड्यावर स्पेट करणे या सगळ्या गोष्टीत ते तखेज होते. आज बालमानसशास्त्रज्ञ सांगतात की, लहानपणी मुलांना भरपूर खेळू द्या, नाचू द्या, बागडू द्या. लहान मुलांच्या मागे सतत अभ्यास आणि परीक्षा यांचा ससेमिरा लावला तर ती कोमेजून जातील. त्यांना व्यवहाराचातुर्यदेखील शिकविले पाहिजे. नारायण या बाबतीत खूप हुशार होता.

त्याचे आठ मित्र होते. एक मित्र सुताराचा मुलगा होता तर दुसरा गवंड्याचा. एक लोहाराचा तर दुसरा गवळ्याचा. नारायणाने या मित्रांच्या सहवासात बालपणीच त्या-त्या व्यवसायाचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले होते. केवळ निरीक्षणाने तो अनेक गोष्टी शिकला. आधुनिक शिक्षण शास्त्रज्ञही निरीक्षणाला (Observation) खूप महत्त्व देतात.

एकदा एक सरकारी अधिकारी सूर्याजीपंतांकडे तपासणीसाठी आला. सूर्याजीपंत सधन होते. व्यवसायाने ते ग्रामाधिपती होते. पण राहणी साधी असल्यामुळे घरात उंच बैठक नव्हती, त्यामुळे त्या अधिकाऱ्याला सगळे काम खाली बसून करावे लागले. सूर्याजीपंतांचे काम उत्तमच होते, पण तरीही जाताना त्याने एक शेर मारला-‘एवढे मोठे अधिकारी, पण यांच्या घरात बसायला साधी बैठक नाही ?’ या शेरबाजीमुळे नारायणाचा स्वाभिमान दुखावला. त्याने आपले ७-८ मित्र गोळा केले. लाकडी फळ्या, दगड, विटा, माती हे साहित्य आणले आणि रात्रीतून मित्रांच्या साहाय्याने उंच बैठक तयार केली. एवढेच नव्हे तर त्या अधिकाऱ्याला पुन्हा घरी बोलावून बैठक दाखविली. त्या अधिकाऱ्याने नारायणाचे तोंड भरून कौतुक केले.

३. आम्हास गृहस्थाश्रम करणे नाही

नारायण लहान असतानाच त्याचे वडील मरण पावले. आपण विवाह न करता सारे जीवन देश, देव आणि धर्म यासाठीच अर्पण करायचे, असे लहानपणीच त्याने ठरविले होते. पण ही गोष्ट घरात कुणाला सांगून चालणार नव्हती, कारण घरातून तशी अनुमती मिळाली नसती. १२ वर्षांचा नारायण अती धूर्त आणि हुशार होता. आपण लग्न करणार नाही असे तो घरात कधी म्हणत नसे. त्या वेळी मुलगी दाखविण्याचे काही कार्यक्रमही झाले. नारायण या कार्यक्रमांना उपस्थित राहत असे. नंतर आईला म्हणे - 'हे लोक एवढ्या दुरून आले आहेत, यांना मी गावाच्या वेशीपर्यंत सोडून येतो.' नारायण त्यांच्याबरोबर जाई आणि अवती-भोवती कोणीही नाही असे पाहून मुलीच्या वडिलांना सांगे - 'आम्हास

गृहस्थाश्रम करणे नाही. तुमची मुलगी या घरात द्याल तर पश्चात्ताप पावाल. तुम्हीच नकार कळवा म्हणजे माझी सुटका होईल.'

ज्या वेळी आईने प्रत्यक्ष मामेबहिणीशीच नारायणाचे लग्न ठरविले तेव्हा मामाला काही सांगायची सोय नव्हती. मात्र लग्नाचा मुहूर्त रात्री ८ च्या सुमारास होता. रात्रीच्या अंधाराचा फायदा घेऊन त्याने नाशिक येथे पलायन केले. त्याचे थोरले बंधू गंगाधर स्वामी यांना प्रसंगावधान खूप होते. त्यांनी त्याच बोहल्यावर आपल्या मामेबहिणीचे लग्न अंबड गावचे पाटील श्री. देशमुख यांच्या मुलाशी लावले. पाटलांचा मुलगा नारायणाएवढाच होता, पण बीजवर होता. हे लग्न झाल्याने नारायणाचे काम झाले आणि मामाच्या मुलीच्या आयुष्याचे नुकसानही टळले.

४. समर्थ - एक आदर्श विद्यार्थी

वयाच्या १२ व्या वर्षी नाशिकला आलेले समर्थ १२ वर्षे तपश्चर्या करित होते. ही १२ वर्षे म्हणजे खऱ्या अर्थाने त्यांची विद्यार्थी दशा होय. विद्यार्थ्यांची दिनचर्या कशी असावी, याचा एक आदर्शच समर्थांनी प्रस्थापित केला. या काळात ते रोज १२०० (बाराशे) सूर्यनमस्कार घालीत. दोन तास गायत्री मंत्राचा तर चार तास रामनामाचा जप करीत. म्हणजे सहा तास नामस्मरण घडत असे. समर्थ दुपारी दोन तास मंदिरात श्रवण साधना करीत आणि नंतर दोन तास ग्रंथांचा अभ्यास करीत. याचा अर्थ व्यायाम, उपासना आणि अध्ययन या तीनही गोष्टींना समर्थांच्या जीवनात पक्के स्थान होते.

स्वामी विवेकानंद म्हणत - 'मन, मनगट आणि मेंदू यांच्या संतुलित विकासाला शिक्षण असे

म्हणतात.' समर्थ व्यायामाद्वारे आपले मनगट मजबूत करीत होते, उपासना करून आपले मन बलशाली करीत होते तर श्रवण आणि अध्ययन यांद्वारे आपला मेंदू ज्ञानसंपन्न करीत होते. माणसाने एकांगी नसावे, विविधांगी असावे. आजचे शिक्षण फक्त मेंदूच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करते. व्यायाम आणि उपासना यांचा अभ्यासक्रमात पुरेसा अंतर्भाव नसतो. त्यामुळे अलीकडच्या शिक्षणातून दुबळ्या शरीराची, रोगट मनाची विलक्षण बुद्धिमान मुले तयार होत आहेत. त्यामुळे डॉक्टर आणि मनोविकारतज्ज्ञ यांचीपण संख्या वाढत आहे. समर्थांनी स्वयंप्रेरणेने या तिन्हींचा विकास विद्यार्थी दशेत करवून घेतला. नाशिकमध्ये आपल्याला कोणी ओळखू नये म्हणून त्यांनी रामदास हे नाव धारण केले.

५. हनुमंताची मूर्ती सोन्याची... की शेणाची ?

समर्थानी नाशिक येथे टाकळीला हनुमंताची मूर्ती स्थापन केली. ही मूर्ती सोन्याची की शेणाची यावरून एक गमतीशीर घटना घडली.

टाकळीजवळच्या रानात गुरे चारायला दोन गुराख्याची पोरं यायची. त्यांतील एक जण म्हणाला की, 'हनुमंताची मूर्ती सोन्याची आहे.' तर दुसरा मुलगा म्हणाला की, मूर्ती शेणाची आहे. दोघांनी मूर्ती पाहिली होती, त्यामुळे दोघेही आपला मुद्दा सोडायला तयार नव्हते. अखेर प्रकरण पैज लागण्यापर्यंत गेले. दोघांनी मंदिरात जाऊन मूर्ती पाहायची; ज्याचे म्हणणे खोटे असेल त्याने आपल्या गायी दुसऱ्याला देऊन टाकायच्या, असे ठरले. दोघेही जण मंदिरात आले. मूर्ती सोन्याची आहे असे

म्हणणाऱ्याने लाकडाच्या एका तुकड्याने हनुमंताची शेपटी थोडी खरवडली तेव्हा ती सोन्यासारखी चमकू लागली. आता आपल्या सर्व गायी देऊन टाकाव्या लागणार म्हणून दुसरा मुलगा रडू लागला. त्याच्या रडण्याचा आवाज ऐकून समर्थ मंदिरात आले.

समर्थ त्या दोघांना म्हणाले - 'तुम्ही दोघे बरोबर आहात. मूर्ती गायीच्या शेणाची आहे आणि शास्त्र सांगते, गायीच्या शेणात लक्ष्मीचा वास आहे. गायीच्या शेणखतामुळे शेतात सोन्यासारखे पीक येते. त्या दृष्टीने विचार केल्यास मूर्ती सोन्याचीदेखील आहे.'

जो मुलगा रडत होता त्याचा चेहरा फुलला. दोघे जण आनंदाने आपापल्या गायी घेऊन घरी गेले. समर्थानी अशा प्रकारे छान मध्यस्थी केली.

६. शहाजी राजेंची भेट

टाकळी येथील तपश्चर्येच्या काळात एक महत्त्वाची घटना घडली, ती म्हणजे समर्थ रामदास आणि शहाजीराजे यांची भेट. शहाजी महाराजांची भावजय सत्यभामाबाई गोदासनासाठी नाशिकला आली होती. तिला महाबतखान नावाच्या मुसलमान सरदाराने पळवून नेले. तिची सुटका करण्यासाठी शहाजीराजे नाशिकला आले होते. ज्या शहाजी महाराजांकडे दहा हजार सैन्याची खडी फौज होती त्यांच्या वहिनीची ही अवस्था, तर सामान्य स्त्रियांची काय स्थिती असेल कल्पना करा ! सत्यभामाबाईची सुटका करण्यासाठी महाबतखानाने शहाजी महाराजांकडून सव्या दोन लाख रुपये घेतले. या निमित्ताने शहाजीराजे महिनाभर नाशिकमध्ये होते.

समर्थाची कीर्ती त्यांच्या कानावर गेली. ते समर्थांना भेटण्यासाठी टाकळीच्या गुहेजवळ आले. त्यांनी समर्थांची भेट घेतली. यावेळी त्या दोघांमध्ये हिंदवी स्वराज्याच्या निर्मितीची चर्चा झाली. त्यावेळी दीड वर्षांचा शिवबा शिवनेरी किल्ल्यावर वाढत होता.

जिजाबाई बालराजांना घडवीत होत्या. शिवाजीराजांकडून हिंदूंचे स्वतंत्र साम्राज्य निर्माण करावयाचे ही पुण्यश्लोक जिजाबाईंची विलक्षण जिद्द होती. शहाजीमहाराजांचा त्याला छुपा पाठिंबा होता. समर्थांच्या मनातही हा प्रगल्भ विचार निर्माण झाल्याचे पाहून शहाजी राजांना कृतार्थता वाटली. शिवनेरी किल्ला नाशिकपासून फार दूर नव्हता. आपल्या पुत्राला साधुसंतांचे आशीर्वाद लाभावेत म्हणून शहाजीराजे शिवनेरी किल्ल्यावर गेले व जिजाबाई-शिवबाला घेऊन नाशिकला आले. बालशिवाजीला पाहून समर्थांना फार आनंद झाला. तपश्चर्या संपल्यावर समर्थांनी शिवनेरी किल्ल्यावर राहून शिवबाला मार्गदर्शन करावे अशी शहाजीराजांची इच्छा होती. पण समर्थांना भारतभर तीर्थाटन करावयाचे होते तेव्हा तीर्थाटनानंतर जिथे शिवबा असेल त्या परिसरात राहून त्याला स्वराज्य निर्मितीच्या कार्यात मदत करण्याचे आश्वासन समर्थांनी शहाजी महाराजांना दिले.

७. तुम्हास जगोद्धार करणे आहे

समर्थानी तपश्चर्या संपल्यावर १२ वर्षे भारतभ्रमण केले. ते फिरत फिरत हिमालयात आले तेव्हा त्यांच्या मनातील मूळचा वैराग्यभाव जागा झाला. त्यांची देहावहलची आसक्ती नष्ट झाली. 'आपल्याला प्रभू रामचंद्राचे दर्शन झाले, आत्मसाक्षात्कार झाला. आता हा आत्म्याचा पक्षी देहाच्या पिंजऱ्यात किती दिवस बंदिस्त ठेवायचा !' असे त्यांना वाटू लागले. त्यांच्या मनात वारंवार देहत्याग करण्याचा विचार येऊ लागला. हे जग माया आहे, या जगात कशासाठी धर्मसंस्थापना करायची ? समर्थ टोकाचे अंतर्मुख झाले. देहत्यागाच्या हेतूने त्यांनी १००० फुटांवरून मंदाकिनी नदीत उडी मारली. तेव्हा प्रत्यक्ष रामरायाने त्यांना झेलले. रामरायाने त्यांना सांगितले -

तुम्हास जगोद्धार करणे आहे ।

तुमची तनु ते आमची तनु पाहे ।

दोनि तपे तुमची रक्षिली काया हे ।

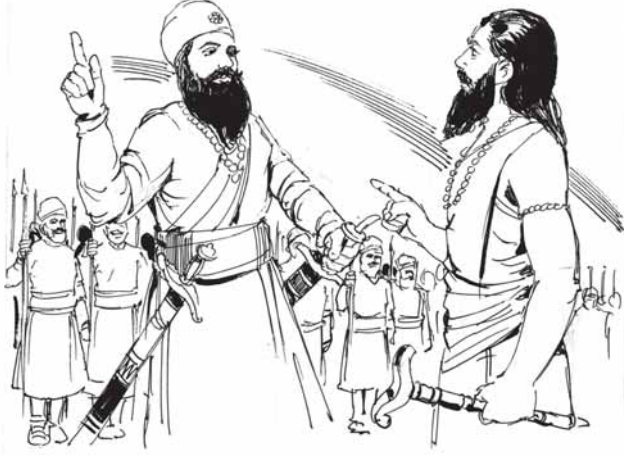
धर्मस्थापनेकारणे ॥

रामरायांनी समर्थाना सांगितले की, 'तुम्ही या शरीराचे मालक नाही आहात. धर्माचे कार्य करण्यासाठी गेली दोन तपे म्हणजे २४ वर्षे आम्ही या शरीराचा सांभाळ केला आहे. तुम्हाला हे शरीर असे एकदम नष्ट करता येणार नाही.' या घटनेनंतर समर्थ आपल्या शरीराची काळजी घेऊ लागले. त्यांच्या लक्षात आले की, ज्या रामाच्या कृपेमुळे आपल्याला ज्ञान आले त्या रामाचा आदेश आपल्याला ऐकावा लागेल.

आपणा सर्वांना भगवंताने हे शरीर दिले ते देश, देव व धर्म यांच्या सेवेसाठी. आपल्याला या शरीराचा दुरुपयोग करून नाही चालणार, शरीराचे फार लाडही करू नये आणि त्याची हेळसांडही करू नये.

८. शिख धर्मगुरूंची भेट

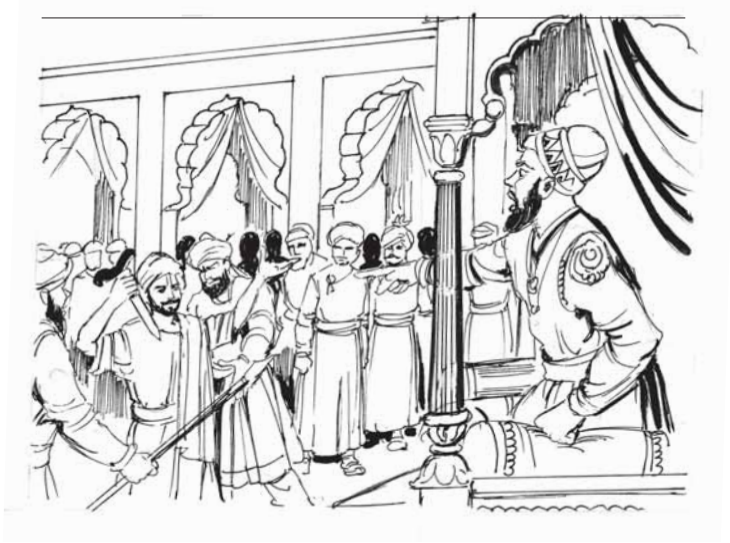
समर्थ रामदास हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत भारतभर फिरले. ते श्रीनगरला असताना योगायोगाने त्यांची भेट शिखांचे सहावे धर्मगुरु हरगोविंद यांच्याशी झाली. हरगोविंद यांच्याबरोबर सुमारे १००० सैन्य असायचे. त्यांच्या कमरेला दोन तलवारी असत. त्यांचा हा सर्व सरंजाम पाहून समर्थांना खूप आश्चर्य वाटले. समर्थांनी हरगोविंदांना विचारले - 'आपण धर्मगुरु आहात. या दोन-दोन तलवारी आपण का बाळगता?' तेव्हा गुरु हरगोविंद म्हणाले - 'एक तलवार धर्माच्या रक्षणासाठी तर दुसरी स्त्रियांच्या शीलरक्षणासाठी.' समर्थांनी पुन्हा आश्चर्याने विचारले - 'आणि हा सारा फौजफाटा?' त्यावर हरगोविंद म्हणाले - 'धर्माचे रक्षण करणारे हे सैन्य आहे. सध्या शत्रू एवढे अन्याय करीत आहे की, केवळ शांती आणि सलोखा यांनी प्रश्न सुटणार

नाही. आपल्याला शस्त्रसज्ज झाले पाहिजे. या जगात दुर्बल माणसाला काही किंमत नसते. आपण बलशाली झाले पाहिजे.'

समर्थांना हिमालयात प्रभू रामचंद्रांकडून धर्मसंस्थापनेसाठी प्रेरणा मिळाली होती. त्यापाठोपाठ गुरु हरगोविंद यांनी त्यांना सशस्त्र क्रांतीची प्रेरणा दिली. यानंतर समर्थांनी जागोजागी हनुमंताची मंदिरे उभी केली. हनुमान ही शक्तीची देवता. हनुमान मंदिरात ते तरुणांना संघटित करत आणि त्यांना व्यायामाची प्रेरणा देत. धार्मिक मनुष्य अनेकदा परमार्थाच्या नावाखाली दुर्बल होतो. स्वामी विवेकानंद म्हणत असत - 'माझा वीरभाव आहे.' समर्थदेखील सामर्थ्याचे उपासक होते. कोणत्याही राष्ट्राला ताट मानेने जगायचे असेल तर ते शस्त्रसज्ज असले पाहिजे. म्हणून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या बांधवांना लष्करात भरती व्हायला सांगितले.

९. देश हा देव असे माझा -

समर्थ गुरु हरगोविंद यांच्या बरोबर सुवर्णमंदिरात आले. तिथे ते दोन महिने राहिले. तेव्हापासून समर्थ शस्त्र बाळगू लागले. त्याला ते गुनी म्हणत. बाहेरून दिसायला कुबडी. जप करताना या कुबडीवर बगल ठेवून चंद्रनाडी आणि सूर्यनाडी यांचे संचालन करता येत असे. कुबडीच्या दांड्याला आटे असत, त्यात छोटी तलवार असे. समर्थाची अशी तलवार असलेली कुबडी आजही सज्जनगडावर पाहायला मिळते. भारत प्रवास करीत असताना ते आपल्या प्रत्येक शिष्याला सामर्थ्याचा आणि स्वाभिमानाचा संदेश देत. १६३५ साली समर्थ राजस्थानात जयपूरला आले. तिथे आचार्य गोपालदास त्यांचे शिष्य झाले. गोपालदासांवर समर्थांनी केलेला देशभक्तीचा संस्कार दीर्घकाळ टिकून होता. १६७० साली औरंगजेबाच्या धर्मवेडास उधाण आले. या देशात राहण्यासाठी हिंदूंनी जिझिया कर

भरला पाहिजे, असे फर्मान औरंगजेबाने काढले. आचार्य गोपालदास यांनी हा कर भरण्यास नकार दिला. त्यांना अटक करून औरंगजेबाच्या दरबारात आणले गेले. तिथेदेखील त्यांनी स्पष्ट शब्दांत आपली भूमिका मांडली आणि कर भरण्यास नकार दिला. औरंगजेबाने आपल्या मारेकऱ्यांना आचार्यांची हत्या करण्यास सांगितले. परंतु मारेकरी पोहोचण्यापूर्वीच गोपालदासांनी आपल्या कुबडीतील तलवार स्वतःच्या छातीत खुपसून आत्मसमर्पण केले. गोपालदासांच्या घराण्यातील १० वे पुरुष रामचंद्रवीर हे भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या बरोबर होते. रामचंद्रवीरांचे सुपुत्र आचार्य धर्मेन्द्र महाराज आजही धर्मजागृतीचे काम करीत आहेत. याचा अर्थ समर्थांनी १६३५ साली जयपुरात पेटवलेली देशभक्तीची ज्योत अजूनही तेवत आहे.

१०. लवथवती विक्राळा ब्रह्मांडी माळा

‘युगे अट्टावीस विटेवरी उभा’ ही संत नामदेवांची आरती प्रसिद्ध आहे. याचा अर्थ नामदेवांच्या काळात देवांच्या आरत्या मंदिरात म्हटल्या जात होत्या. पुढे, मोगलांच्या आक्रमणामुळे देवांचे उत्सव बंद पडले, अनेक मंदिरे उद्ध्वस्त झाली. त्यामुळे आरती वाड्मय जनमानसाच्या स्मृतीतून नाहीसे झाले. समर्थानी या वाड्मयाचे पुनरुज्जीवन केले. आपण ज्या विविध आरत्या म्हणतो, त्यांची रचना समर्थ रामदासांनी केली आहे. मोरगावला गणपतीच्या दर्शनाला गेले असताना तेथील पुजाऱ्याला आरती येत नाही हे पाहून त्यांनी ‘सुखकर्ता दुःखहर्ता वार्ता विघ्नाची’ ही गणपतीची आरती केली. तुळजापूरची भवानीमाता ही तर समर्थांची कुलस्वामिनी. तिचे दर्शन घेताना समर्थांना ‘दुर्गे दुर्घट भारी तुजवीण संसारी’ ही आरती स्फुरली. ‘सत्राणे उड्डाणे हुंकार वदनी’ ही मारुतीची आरती म्हणताना तर अंगात वीरश्रीचा संचार होतो.

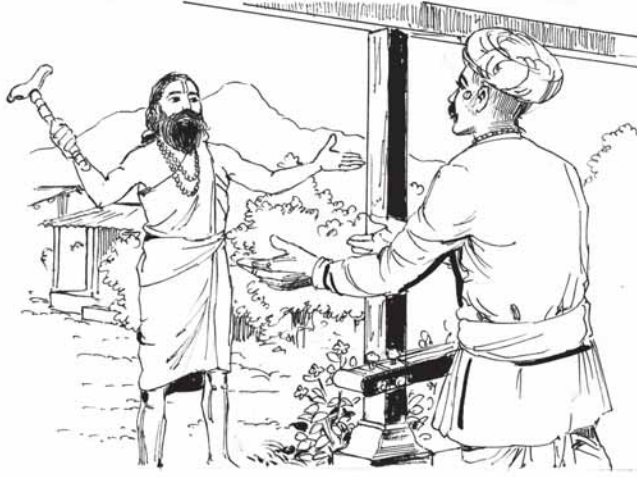
समर्थांनी शंकराची आरती लिहिली, त्याची कथा मोठी गमतीशीर आहे.

तीर्थयात्रा करताना समर्थ जेजुरीला आले. तिथे खंडेरायाचे दर्शन घेऊन ते लवथवेश्वरला आले. जो कोणी मंदिरात झोपतो तो रात्रीच मरण पावतो, अशी या मंदिराची ख्याती होती. हे कळल्यावर समर्थांनी मुद्दाम मंदिरातच झोपायचे ठरविले. ग्रामस्थांनी त्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला पण समर्थ तसे जिद्दी होते. सकाळी ग्रामस्थांनी मंदिरात भीत भीतच प्रवेश केला. पाहतात तर काय ! समर्थ भगवान लवथवेश्वराची पूजा करित होते. त्याच वेळी ‘लवथवती विक्राळा ब्रह्मांडी माळा’ या प्रसिद्ध आरतीची निर्मिती झाली.

समर्थांनी खंडेराया, दत्तात्रय, विठ्ठल, श्रीकृष्ण, दशावतार अशा विविध देवांच्या आरत्या केल्या आहेत.

११. धन्य तुका वाणी । धन्य तुझी वाणी

भारत प्रवास करीत असताना समर्थ पुण्याजवळ आले, तेथे त्यांनी संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधीचे दर्शन घेतले. एवढेच नव्हे तर त्यांनी संत ज्ञानदेवांची आरतीही लिहिली. आळंदीतील लोकांकडून समर्थांना संत तुकाराम महाराजांची कीर्ती समजली. तुकाराम महाराजांच्या भेटीसाठी समर्थ व्याकुळ झाले व तेथून देहूला गेले. जगद्गुरू तुकाराम महाराजांच्या दर्शनाने त्यांचे अंतःकरण उचंबळून आले. या वेळी समर्थ रामदासांनी संत तुकाराम महाराजांचे वर्णन करणारा अभंग लिहिला -

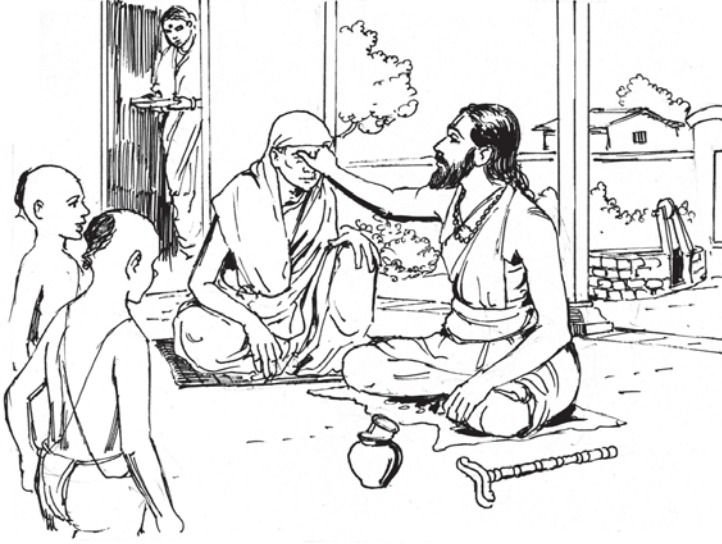
धन्य तुका वाणी धन्य तुझी वाणी ।
ऐकता उन्मनी दीप लागे ॥
धन्य निःस्पृहता एकविध निष्ठा ।
श्रुतिभाव स्पष्टा दाखविसी ॥
संतोषले चित्त होताचि दर्शन ।
कळो आली खूप अवताराची ॥
घातलासे घडा नामाचा पै गाढा ।
प्रेमे केला वेडा पांडुरंग ॥
नवविधा भक्ती रुढविली जगी ।

तारू कलियुगी दास म्हणे ॥

तुकाराम महाराजांच्या थोरवीचे यथार्थ वर्णन या अभंगात समर्थांनी केले आहे. पुढे तुकाराम महाराजांबरोबर समर्थ पंढरपूरला आले. तेथे विठ्ठलाने त्यांना रामरूपात दर्शन दिले. 'येथे का रे उभा श्रीरामा । मनमोहन मेघःश्यामा ॥' हा लोकप्रिय अभंग समर्थांनी याच वेळी रचला. समर्थांनी पंढरपूरला विठ्ठल मंदिराच्या ओवरीत स्थापन केलेले मारुती मंदिर आजही पाहायला मिळते. त्या वेळी तुकाराम महाराजांनी 'शरण शरण हनुमंता । तुज आलो रामदूता ॥' हा अभंग लिहिला. समर्थांनी मेथवडे गावी मठ स्थापन केला आणि तेथील मठपती अंताजीबुवा मेथवडेकर यांना दर आषाढी एकादशीला पंढरीची वारी करायला सांगितली. आजदेखील ही प्रथा सुरू आहे. मेथवड्याहून आलेली समर्थांची पालखी आणि देहूची तुकाराम महाराजांची पालखी यांची पंढरपुरात भेट होते. वारकरी समर्थांची आरती म्हणतात तर रामदासी मंडळी तुकाराम महाराजांची आरती म्हणतात.

१२. अंध मातेला दृष्टी दिली

भारत प्रवास करताना शेवटी समर्थ पैठणला आले. पैठणला ते नाथांच्या वाड्यातच उतरले. नाथ आणि त्यांची पत्नी या दोघांनी देह ठेवलेला होता. नाथांची पत्नी समर्थाची मावशी होती. पण समर्थांनी कुणालाच ओळख दिली नाही. एक फिरता साधू म्हणून ते त्या घरात राहिले. मात्र तिथे त्यांना जांबेतील सगळ्या बातम्या समजल्या. लग्नमंडपातून पलायन केल्यावर २४ वर्षे जांबेशी त्यांचा कोणताच संपर्क नव्हता. त्यांच्या वहिनीला दोन मुले झाल्याचे व आई राणूबाई अंध झाल्याचेही त्यांना तेथे कळले. समर्थ वैराग्यशाली असले तरी तुसडे नव्हते. त्यांच्या मनात जांबेला जाऊन आईला भेटावे, असे येऊन गेले.

समर्थ जांबेत पोहोचले पण तेथेही त्यांनी कोणाला आपली ओळख दिली नाही. अगदी नाट्यमय पद्धतीने आपल्या घराच्या अंगणात उभे राहून त्यांनी भिक्षा मागितली. त्यांची वहिनी भिक्षा घेऊन दारात उभी राहिली. तिची राम आणि शाम ही दोन्ही मुलं

तिला धरून भिक्षा मागणाऱ्या गोसाव्याकडे पाहत होती. त्यांना ठाऊक नव्हते की हे आपले काका आहेत. २४ वर्षात दाढी, जटा वाढविल्याने आणि व्यायामाद्वारे शरीर बलवंद झाल्याने पार्वतीबाईदेखील दिराला ओळखू शकल्या नाहीत. अखेर समर्थांनी आपले खरे रूप प्रकट केले. नारायण आल्याने राणूबाईंना खूप आनंद झाला. २४ वर्षांच्या साधनेने समर्थांना काही शक्ती प्राप्त झाल्या होत्या. त्याद्वारे त्यांनी रामचंद्रांना प्रार्थना करून मातेच्या डोळ्याला स्पर्श करताच राणूबाईंना दिसू लागले. तिला खूप आश्चर्य वाटले. तिने विचारले - 'नारायणा, अरे तप करून कोणते भूत वश केलेस बाबा?' त्या वेळी समर्थांनी एक अभंग रचून संपूर्ण रामचरित्र आईला ऐकविले. समर्थ चार महिने जांबेत राहिले. त्यांनी आपल्या आईला 'कपिलगीता' हा आध्यात्मिक ग्रंथ समजावून सांगितला. आईला चर्मचक्षूंबरोबर ज्ञानचक्षूही दिले.

१३. जगी पाहता देव हा अत्रदाता

समर्थ निसर्गप्रेमी होते. नद्यांचा उगम अथवा संगम ही त्यांची आवडीची ठिकाणे होती. दाट झाडीत आणि रम्य वनश्रीत त्यांचे मन रमत असे. महाबळेश्वरला निसर्गाच्या कुशीत ते रमले. तेथील ब्रह्मारण्यात ते फिरत असताना रस्ता चुकले व जंगलातच फिरत राहिले. तीन दिवस समर्थ भटकत होते. पण त्यांना रस्ता काही सापडत नव्हता. कुठे फळझाडही आढळना. त्यामुळे जेवणाची सोय नाही अथवा खाण्या-पिण्याचीही सोय नाही. तीन दिवसांनंतर एक अद्भुत घटना घडली.

समर्थांना एक झोपडी आढळली. त्यांना खात्री पटली की, येथे जर कोणी राहत असेल तर आपल्या भोजनाची नक्की व्यवस्था होईल. कारण तीन दिवसांपासून ते उपाशी होते.

झोपडीच्या बाहेर उभे राहून समर्थांनी भिक्षेचा श्लोक म्हटला. त्या झोपडीत एक दाम्पत्य राहत होते. त्या झोपडीतील गृहस्थाने समर्थांना घरात बोलावून भोजन करण्याची विनंती केली. समर्थांची पाद्यपूजा

करावी अशी त्या दाम्पत्याची इच्छा होती. परंतु समर्थ म्हणाले - 'मी कधी पाद्यपूजा करून घेत नाही.' समर्थ पानावर बसले. त्या गृहिणीने अत्यंत प्रेमाने आणि आग्रहाने समर्थांना जेवायला वाढले. समर्थदेखील तीन दिवसांनंतर जेवत असल्यामुळे पोटभर जेवले. त्या दाम्पत्याला मनःपूर्वक धन्यवाद देऊन समर्थ झोपडीतून बाहेर पडले. दहा-वीस पावले चालल्यावर त्यांनी सहज मागे वळून पाहिले तर तेथे झोपडीच नव्हती. ती झोपडी आणि ते दाम्पत्य अदृश्य झाले होते. समर्थांचे अंतःकरण रामचंद्रांबद्दलच्या कृतज्ञतेने भरून आले. त्यांच्या लक्षात आले की, ते दाम्पत्य म्हणजे प्रत्यक्ष राम-सीता होते. भगवंताने वेगळ्या रूपात प्रकट होऊन भक्ताची सेवा केली होती. ज्याने जनाबाईची लुगडी धुतली, नाथांच्या घरी पाणी भरले त्याच परमात्म्याने समर्थांना जेवू घातले. थोड्याच वेळात समर्थांना मुख्य रस्ताही सापडला.

१४. मनाचे ऐकू नको

समर्थांच्या शिष्य मंडळींमध्ये सर्व प्रकारचे शिष्य होते. बहुजन समाजातील अनेक जण समर्थांचे अनन्य भक्त होते. दत्तू न्हावी, धोंडिबा धनगर, म्हशा हरिजन, वली महंमद अशा अनेक लोकांनी समर्थांचा गुरुमंत्र घेतला होता. समर्थांचे एक वैशिष्ट्य होते - समोरचा मनुष्य ज्या पातळीवरचा असेल त्या पातळीवर जाऊन त्याला ते समजावून सांगत. समर्थांची उपदेशाची भाषा अत्यंत साधी सोपी आणि सुलभ होती.

एकदा धोंडिबा धनगर नावाच्या शिष्याने समर्थांना विचारले - 'महाराज, माझ्या मनाचे उन्मन कसे होईल?' समर्थांनी त्याला त्याच्या भाषेत उत्तर दिले - 'मनाचे ऐकू नकोस म्हणजे तुझ्या मनाचे उन्मन होईल.' धोंडिबाने ते ऐकले आणि समर्थांचा निरोप घेऊन तो घरी निघाला. 'आपण आता घरी जावे' असे त्याच्या मनात आले पण समर्थांनी तर सांगितले की मनाचे ऐकू नकोस. म्हणून त्याने घरी जायचे नाही असे ठरविले. मग मनात आले, रानात

जावे. पण मनाचे ऐकायचे नसल्यामुळे रानातही जाता येईना. धोंडिबाच्या लक्षात आले की, मनात परस्पर विरोधी विचार येत राहतात. अशा वेळी काय करावे? एकदा वाटते घरी जावे, एकदा वाटते घरी जाऊ नये. मग मनाचे ऐकायचे नाही म्हणजे काय? धोंडिबाच्या लक्षात आले की, मनात सतत विचार येत राहतात. ते ऐकायचे नाहीत. म्हणून धोंडिबाने 'श्रीराम जयराम जय जय राम' हा जप सुरू केला आणि मनातल्या मनात तो जप एकत राहिला. अशा प्रकारे मनात विचार येऊ नये म्हणून तो ७२ तास जप करीत राहिला. ७२ तासांनंतर त्याच्या मनाचे उन्मन झाले. अगदी सोप्या शब्दात समर्थांनी उपदेश केला आणि अत्यंत श्रद्धेने धोंडिबाने ते ऐकले. आणि त्याच्या मनाचे उन्मन झाले, अध्यात्मात श्रद्धा असली की लगेच काम होते.

१५. भरल्या घरात रामनाम घेऊ नको

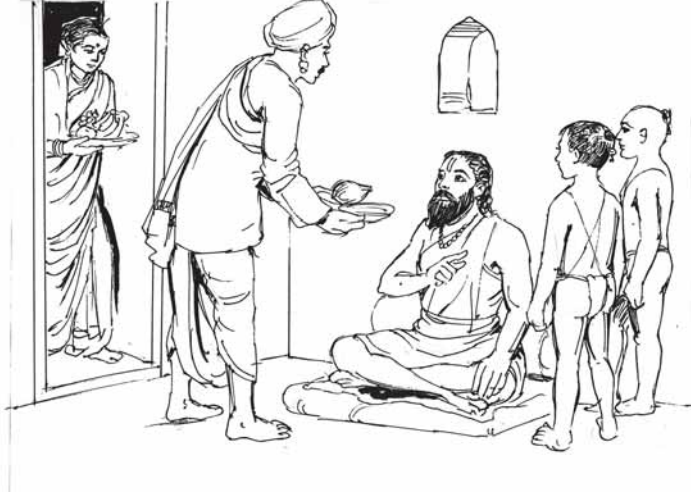
कराडजवळ शहापूर नामक छोट्याशा गावात बाजीपंत कुलकर्णी आणि सतीबाई कुलकर्णी हे दाम्पत्य राहत होते. सतीबाईची अशी विचित्र कल्पना होती की, रामनाम हे अंतकाळीच घ्यायचे असते. सुखी संसारात अथवा गजबजलेल्या घरात माणसाने रामनाम घेऊ नये. एकदा समर्थ त्यांच्या दारात भिक्षेसाठी आले. भिक्षा मागताना समर्थांनी रामनामाचा उच्चार केला. त्यामुळे सतीबाई समर्थांवर कडाडल्या आणि म्हणाल्या, - 'ए बाबा, भरल्या घरात रामाचे नाव नको घेऊस'. समर्थ मृदु शब्दांत म्हणाले - 'आई, रामाच्या नावाने भरल्या घराची शोभा वाढते.' सतीबाईंना समर्थांचा तो उपदेश आवडला नाही. त्यांनी समर्थांना भिक्षा मिळणार नाही म्हणून सांगितले. दुसऱ्या दिवशी समर्थ पुन्हा भिक्षेला आले. पुन्हा समर्थांना रामनाम घेण्यावरून त्यांनी फटकारले. आठ दिवस हा प्रकार रोज घडत होता.

नवव्या दिवशी सतीबाई उदास चेहऱ्याने बाहेर आल्या. त्यांचे पती बाजीपंत यांचा काही अपराध नसताना त्यांना यवन अधिकाऱ्याने पकडून नेले होते. त्या समर्थांना म्हणाल्या- 'तुमच्या रामनामामुळे ही अशुभ घटना घडली.' समर्थ अत्यंत आत्मविश्वासाने म्हणाले - 'आजपासून ११ दिवसांच्या आत तुमचे पती परत येतील.' पती परत आल्यास रामनाम घेण्याचे आश्वासन सतीबाईंनी समर्थांना दिले.

यवनांची चाकरी करणारे अनेक हिंदू अधिकारी समर्थांचे शिष्य होते. समर्थांनी त्यांच्याकडून बाजीपंतांची सुटका करविली. सतीबाई समर्थांच्या अनन्य भक्त झाल्या. त्यांनी आपला मुलगा भीमस्वामी समर्थांना अर्पण केला. या भीमस्वामींनी तंजावरला तीन मठ स्थापन केले. त्यांना व्यंकोजीराजे भोसलेंची खूप मदत होती.

१६. कोल्हापुरात दोन मुले मिळाली

समर्थाना मुलांचे भारी वेड. जेवणाच्या निमित्ताने एखाद्या कुटुंबात गेले म्हणजे तेथील किशोरवयीन मुलांना किंवा तरुणांना ते न्याहाळीत; त्यांची पाठांतर शक्ती, हस्ताक्षर, अभ्यास, वाचन या सर्वांची तोंडी परीक्षा घेत. त्यांतून ते हुशार आणि चुणचुणीत मुलांची मठपती म्हणून निवड करीत किंवा शिष्य म्हणून त्यांचा स्वीकार करीत.

एकदा कोल्हापूर नगरीत समर्थाची कीर्तने चालू होती. तेथील पाराजीपंत गोसावी यांच्याकडे समर्थ जेवायला गेले. पाराजीपंतांकडे त्यांच्या बहिणीची दोन मुले आश्रयाला होती. धाकटा दत्ताजी आणि थोरला अंबाजी. समर्थानी त्या दोन्ही मुलांची परीक्षा घेतली. दोघेही हुशार होते. अंबाजी तर समर्थाना खूप आवडला. समर्थानी भोजन आटोपले. परंतु त्यांच्या डोक्यात सतत अंबाजीचा विचार घोळत होता. पाराजीपंतांनी

निघताना समर्थाना देण्यासाठी वस्त्र आणि दक्षिणा समोर ठेवली. समर्थ म्हणाले - 'मला हे पैसे नकोत, मला माझ्या कार्यासाठी हा मुलगा द्या.' समर्थ रत्नपारखी होते. एखादे रत्न मिळत असल्यावर पैशाची अपेक्षा कोण बाळगेल ? समर्थांचे भाग्य असे की, त्यांना अंबाजी आणि दत्ताजी ही दोन्ही मुले मिळाली. समर्थानी अंबाजीला लेखनिक म्हणून स्वतःजवळ ठेवून घेतले तर दत्ताजीला शिर्गाव मठाचे मठपती केले. एवढेच नव्हे तर दत्ताजीला विवाह करून मातेचा सांभाळ करायला सांगितले. या दत्ताजीच्या मुलाची मुंज स्वतः समर्थानी केली. समर्थानी आपल्या अनेक शिष्यांचे संसार उभे केले. समर्थांचा मठपती म्हणजे त्या गावातील ग्रामसेवक असायचा. सगळे गाव सुसंस्कृत करण्याची मोहीम मठाद्वारे राबविली जायची.

१७. अंबाजी, कल्याण आहे ना ?

समर्थ अंबाजीला घेऊन मसूरला आले. हिंदू समाज संघटित करण्याचे फार मोठे कार्य त्यांनी हाती घेतले होते. शिव छत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्याला हे कार्य पूरक ठरणारे होते. संघटनेसाठी समर्थानी गुढीपाडवा ते हनुमान जयंती असा पंधरा दिवस रामनवमी उत्सव संपन्न करायचे ठरविले. पहिला उत्सव त्यांनी मसूरला साजरा केला. लोकांचा उत्साह अफाट होता. उत्सवाच्या निमित्ताने समाजातील सर्व थरांतील माणसे एकत्रित आली होती. रामाची मिरवणूक रथातून काढायचे ठरले. स्थाला डौलाने फडकणारा भगवा झेंडा जोडण्यात आला. 'जय जय खुवीर समर्थ' आणि 'हर हर महादेव' या गर्जना आसमंतात दुमदुमू लागल्या. ३५० वर्षे झोपलेला समाज आता जागा झाला होता. मिरवणूक सुरू असताना झाडाची एक फांदी आडवी आली. ती फांदी तोडण्यासाठी समर्थांचे १०-१२ शिष्य पुढे सरसावले. त्यांची परीक्षा पाहण्यासाठी समर्थ म्हणाले - 'थांबा, फांदी तोडताना

शेंड्याजवळ बसायचे आणि बुंध्यावर घाव घालायचा.' झाडाखाली असलेली मोठी विहीर पाहून फांदी तोडण्यास कुणी धजावेना. शेवटी अंबाजी पुढे आला आणि त्याने त्या पद्धतीने फांदी तोडली. अंबाजी विहिरीत कोसळला. अनेकांना वाटले की, अंबाजी आता मरणार. पण चपळ अंबाजी फांदीच्याच साहाय्याने विहिरीच्या काठाला आला. 'अंबाजी, कल्याण आहे ना ?' असे समर्थांनी विचारताच तो विहिरीतूनच 'हो' म्हणाला. त्या दिवसापासून अंबाजीचे नाव कल्याण पडले. समर्थांचे लाडके शिष्य कल्याण स्वामी ते हेच. कवी अनंत आपल्या समर्थ स्तोत्रात म्हणतात - 'स्वामींचा कविता समुद्र अवघा कल्याण लिहितसे।' आपल्या सुंदर हस्ताक्षरामुळे हा कल्याण समर्थांचा लेखनिक बनला. धुक्याला समर्थ वाग्देवता मंदिरात कल्याण स्वामींच्या सुंदर हस्ताक्षरात समर्थांची समग्र कविता आढळते.

१८. वेणाबाईना विषप्रयोग

मळलेली वाट सोडून समाजाच्या उद्धारासाठी क्रांतिकारक पाऊल उचलणाऱ्या सर्वच संतांना जननिंदेला सामोरे जावे लागते. समर्थ त्याला अपवाद नव्हते. वेणाबाई, अक्काबाई, अंबिकाबाई या स्त्रियांना त्यांनी अभ्यासास प्रवृत्त केले आणि मठपती बनवले; तेव्हा काही मंडळींचे पित्त खवळले. त्यांनी समर्थाना आणि त्यांच्या स्त्री शिष्यांना नावे ठेवावयास सुरुवात केली. वेणाबाईना तर खूप त्रास सहन करावा लागला. त्यांचे समर्पण म्हणजे एक कसोटीच होती. कोल्हापूर हे त्यांचे माहेर तर मिरज हे सासर होते. समर्थ मिरजेला आणि कोल्हापूरला नेहमी जात. तिथे त्यांची नेहमी कीर्तने होत. वेणाबाई त्यांच्या कीर्तनांना आवर्जून जात. त्यांचे आई-वडील समर्थांचेच अनुगृहीत होते तर सासू-सासरे एकनाथ महाराजांचे अनुगृहीत होते. त्यामुळे घरातून कोणताच विरोध नव्हता. परंतु

वाड्यातील काही मंडळींनी वेणाबाईना आणि समर्थाना नावे ठेवण्याचा ठेका घेतला होता.

कोल्हापुरातील मंडळींची मजल तर वेणाबाईना विषप्रयोग करण्यापर्यंत गेली. वेणाबाईनी जर विष पचवून दाखवले तरच तिची भक्ती खरी, अशी त्यांची कसोटी होती. मात्र वेणाबाई या कसोटीला उतरल्या. विषाचा प्याला प्राशन करूनही त्यांना काहीही झाले नाही. निंदकांना समर्थांच्या सामर्थ्याची प्रचीती आली. समर्थानी त्या दिवशी दुपारची भिक्षा मागण्यासाठी वेणाबाईंचे घर निवडले. त्यांनी भिक्षा म्हणून वेणाबाईंचा स्वीकार केला. सर्व निंदकांना पश्चात्ताप झाला. त्यांनी वेणाबाई आणि समर्थांची क्षमा मागितली. प्रारंभी कणखर मनाने जननिंदा सोसणाऱ्या वेणाबाईंनी कोमल अंतःकरणाने सर्वांना क्षमा केली.

१९. विधवा स्त्रियांचे पुनर्वसन

समर्थ भिक्षेच्या निमित्ताने सर्वत्र संचार करीत. भिक्षेपाठीमागे पोटाची खळगी भरणे हा हेतू नव्हता तर ज्या घरातून आपण भिक्षा घेत आहोत त्या घरात कोणी तरुण मुले-मुली असल्यास त्यांना आपल्या कार्यात सहभागी होण्यास प्रेरित करणे हा प्रधान उद्देश होता. तरुणांनी केवळ पोटापाण्याची विवंचना न करता देवकार्य आणि देशकार्य हे आपले जीवनव्रत समजावे आणि त्याद्वारे स्वतःचे कल्याण आणि राष्ट्राची प्रगती साधावी, ही समर्थांची प्रामाणिक तळमळ होती. त्यासाठी वयाच्या ७५ व्या वर्षापर्यंत ते भिक्षेच्या निमित्ताने भारतभर हिंडले. समर्थांच्या काळात बालविधवांची समस्या फार गंभीर होती. वैद्यक क्षेत्रात आजच्यासारखी प्रगती झालेली नव्हती. बालमृत्यूचे प्रमाण खूप होते. ज्या मुली लहानपणी विधवा होत त्यांचे पुनर्विवाह होत नसत. त्यांना गोठ्यातल्या गायीसारखे खडतर आणि अपमानित जीवन जगावे लागे. समर्थांनी अशा स्त्रियांना समर्थ

संप्रदायात घेतले. त्यांना मठपती बनवले. संत वेणाबाई भिरज मठाच्या मठपती झाल्या. अंबिकाबाई राशिवडे मठाच्या मठपती झाल्या. अक्काबाईंनी ३५ वर्षे समर्थांच्या हयातीत चाफळचा कारभार सांभाळला शिवाय समर्थांच्या पश्चात ३८ वर्षे सज्जनगडचा कारभार सांभाळला. १२ व्या वर्षापासून ८५ वर्षापर्यंत रामरायाची सेवा करून त्या कृतार्थ झाल्या.

त्या विधवांना समर्थांनी अभ्यास करायला लावला. त्यांच्याकडून ग्रंथलेखन आणि पाठांतर करवून घेतले. वेणाबाई उत्तम कीर्तन करीत. त्यांनी २०० ग्रंथ लिहून काढले. स्त्रियांच्या उद्धारासाठी १९ व्या शतकात जे काम महात्मा फुले आणि अण्णासाहेब कर्वे यांनी केले तेच काम समर्थांनी १७ व्या शतकात केले. कीर्तनकाराने कीर्तनात स्त्रियांची निंदा केलेली समर्थांना अजिबात खपत नसे. स्त्री जातीला त्यांनी प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

२०. अल्ला आणि राम एकच

मिरजमध्ये दिलीलखान नावाचा सरदार होता. कीर्तनकार आणि प्रवचनकार यांना तो फार त्रास देई. आवर्जून प्रवचनाला जाऊन बसे. मात्र प्रवचन अथवा कीर्तन झाल्यावर त्यांना वेडेवाकडे प्रश्न विचारी. मग 'तुमच्या उत्तराने माझे काही समाधान झाले नाही', असे म्हणून त्या कीर्तनकाराला अथवा प्रवचनकाराला धर्मांतर करायला भाग पाडत असे. अथवा त्याला तुरुंगात टाकत असे. एकदा या दिलीलखानची गाठ प्रत्यक्ष समर्थांशीच पडली. त्यामुळे त्याचे कसे हृदयपरिवर्तन झाले याची मोठी गोड कथा उपलब्ध आहे.

मिरजेतील किल्ल्यात समर्थांची कीर्तने सुरु होती. एक दिवस स्वतः दिलीलखान कीर्तनाला येऊन बसला. कीर्तन संपल्यावर तो समर्थांना भेटून म्हणाला, 'आपण कीर्तनात म्हणालात की, माणसाला थोडा वेळ जरी सत्संग झाला तरी भगवंताचे दर्शन

होईल. मला तुमचा सत्संग झाला तेव्हा भगवंताचे दर्शन घडले पाहिजे. मला भगवंत तरी दाखवा किंवा इस्लामचा स्वीकार करा.' मंद स्मित करित समर्थ म्हणाले, 'ज्या रस्त्याने मी जाईन त्या रस्त्याने तू आल्यास तुला रामाचे दर्शन घडेल.'

त्यानुसार समर्थ चालू लागले. त्यांच्यापाठोपाठ दिलीलखान चालू लागला. समर्थांनी एकदम लघुरूप धारण केले आणि किल्ल्याच्या बुरुजाच्या चिमुकल्या कमानीतून बाहेर आले आणि म्हणाले, 'दिलीलखाना! या कमानीतून ये. इथे रामराय तुझी वाट पाहत आहेत.' समर्थांची क्षमा मागून तो म्हणाला, 'मला तुम्ही हिंदू धर्माची दीक्षा द्या.' समर्थ म्हणाले, 'बाबारे, धर्मांतर करण्याची गरज नाही. तुझा अल्ला आणि आमचा राम वेगळा आहे का? तू स्वधर्माचे पालन कर, मात्र अन्य धर्मीयांना त्रास देऊ नकोस. राम आणि अल्ला एकच आहेत.'

२१. चाफळचे राममंदिर म्हणजे मानवतेचे मंदिर

समर्थ रामदासांनी महाबळेश्वरपासून कराडपर्यंत हनुमंताची अनेक मंदिरे उभी केली. रामनवमी आणि हनुमान जयंती हे उत्सव सुरू केले. शिष्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढू लागली. एक मोठी संघटना आकाराला येऊ लागली. या संघटनेसाठी एक कोणतेतरी स्फूर्तिकेंद्र असावे म्हणून समर्थांनी चाफळ या स्थानाची निवड केली. ती समर्थ संप्रदायाची राजधानी ठरली. चाफळला प्रभू रामचंद्रांचे भव्य मंदिर बांधावे, असे समर्थांच्या मनात आले. छत्रपती शिवाजी महाराज स्वखर्चाने संपूर्ण मंदिर बांधून द्यायला तयार होते. पण समर्थांनी विचार केला की, मंदिराच्या बांधकामात गोर-गरीब जनता आणि बहुजन समाज यांचा अंतर्भाव करावा आणि म्हणून श्रमदानातून हे मंदिर बांधावे असे ठरले. समर्थांचे निःस्पृह शिष्य घरोघर भिक्षा मागत होते. भिक्षेतून मिळालेले धान्य आणि पैसा श्रमदान करणाऱ्या मजुरांसाठी उपयोगात आणला जात होता. समर्थांची भिक्षा ही जनतेची

सार्वजनिक मालमत्ता होती.

मजुरांच्या स्त्रिया झाडाखाली अन्न शिजवत असत. 'जय जय श्रीराम । जय हरी श्रीराम.' असा मंत्र म्हणत विटांच्या आणि चिखलांच्या पाट्या मजूर एकमेकांकडे फेकत होते. कर्माला भक्तीचा सुगंध प्राप्त झाल्यामुळे कोणाला थकवा वाटत नव्हता. रामराय येणार या आनंदात सारे जण जीव ओतून काम करीत होते. थकल्या-भागल्या मजुरांना समर्थ आग्रहाने आणि प्रेमाने जेवायला वाढत असत. 'घरी कसाही स्वयंपाक केला तरी अन्नाला अशी चव येत नाही.' अशी चर्चा अनेक मजूर करीत असत. यानिमित्ताने पर्णकुट्या बांधून अनेक लोक मंदिराच्या अवती-भोवती राहू लागले. चाफळ परिसरात उत्साहाचे आणि आनंदाचे वेगळे वारे वाहू लागले.

२२. प्रत्येक माणसात परमेश्वर पहा

समर्थ चाफळला मठामध्ये कर्मठपणा अथवा फाजील सोवळे-ओवळे मानीत नसत. ते प्रत्येक पुरुषामध्ये रामचंद्र आणि प्रत्येक स्त्रीमध्ये जानकी पाहत असत. त्या काळातील काही सनातनवादी ब्राह्मणांना समर्थांची ही व्यापकता मानवली नाही.

भेटो कोणी येक नर ।

धेड महार चांभार ।

त्याचे राखावे अंतर ।

या नाव भजन ॥

ही समर्थांची भजनाची व्याख्या या ब्रह्मवृंदास मान्य नव्हती. म्हणून एका रामनवमी उत्सवात ब्राह्मणांनी जेवणाच्या पंक्तीवर बहिष्कार टाकला. समर्थांचे विचार मोठे क्रांतिकारक होते. या घटनेने ते डगमगले नाहीत. उलट त्यांनी कल्याणस्वामींना सांगितले की, भोवरवाडी येथील १००० दाम्पत्य भोजनास सांगावे.

चाफळजवळील भोवरवाडी येथे पूर्ण हरिजन

वस्ती होती. समर्थांनी १००० हरिजन दाम्पत्यांना भोजनासाठी आमंत्रण दिले. चाफळला येताच सर्वांनी मांडू नदीत स्नान केले. या हरिजन दाम्पत्यांचे पूजन करताना समर्थांनी सर्व स्त्रियांना साडी-चोळी दिली तर सर्व पुरुषांना धोतर-उपरणे दिले. त्या सर्वांना समर्थांनी अत्यंत प्रेमाने जेवायला वाढले. समर्थांच्या मनात अवघ्या मानव जातीबद्दल समत्वाची आणि प्रेमाची भावना होती. म्हणून ते श्रीमद् दसबोधात म्हणतात -

ब्राह्मणाचे ब्रह्म ते सोवळे ।

आणि शूद्राचे ब्रह्म ते ओवळे ।

ऐसे आगळे वेगळे ।

तेथे असेचिना ॥

उंच ब्रह्म रायासी ।

आणि नीच ब्रह्म परिवारासी ।

ऐसा भेद तयापासी । मुळीच नाही ॥

२३. अती सर्वत्र वर्ज्यावे । प्रसंग पाहोन चालावे ।

मध्व संप्रदायाच्या परंपरेतील एका महंताला समर्थाची लोकप्रियता सहन होत नव्हती. 'समर्थ आता पूर्वीप्रमाणे आचार पाळत नाहीत' असा अपप्रचार तो सर्वत्र करीत असे. एकदा आपण सोवळ्या-ओवळ्याचे नियम किती काटेकोरपणे पाळतो, हे समर्थांना दाखवून द्यावे म्हणून तो मजल-दरमजल करीत चाफळला आला. चाफळ्याची अलीकडे एका मुक्कामात त्याच्या सोवळ्याच्या स्वयंपाकाला कुत्रे शिवले. पण पुन्हा स्वयंपाक करायचा कंटाळा आल्याने त्याने तुळशीपत्राने पाणी शिंपडून ते अन्न शुद्ध झाले असे मानले.

हे गृहस्थ चाफळला येताच 'आपले सोवळे फार कडक असते तेव्हा आपल्या मठातील अन्न चालणार नाही,' असे त्यांनी समर्थांना सांगून टाकले. समर्थ त्यांना प्रेमाने म्हणाले, 'तुमचा स्वयंपाक तुम्ही करून

ध्या पण जेवताना आमच्या बरोबरच बसा.' शेवटी आपला स्वतंत्र शिजवलेला स्वयंपाक घेऊन ते कर्मठ गृहस्थ समर्थाजवळ जेवायला बसले. समर्थांनी सर्वांना तूप वाढताना त्यांच्याही पानावर तूप वाढले. तेव्हा ते गृहस्थ म्हणाले, 'अरेरे ! तुम्ही तूप वाढल्याने माझा सगळा स्वयंपाक वाया गेला.' समर्थ म्हणाले, 'अहो तुलसीदलाने पाणी शिंपडा म्हणजे अन्न शुद्ध होईल.' तेव्हा त्या महंताने सांगून टाकले की, 'एकदा अपवित्र झालेले अन्न तुलसीदलाने शुद्ध होत नाही.' तेव्हा समर्थांनी विचारले, 'कुत्र्याने शिवलेले अन्न जर तुलसीदलाने शुद्ध होत असेल तर मी तूप वाढल्याने असे काय बिघडले ?' त्या कर्मठ ब्राह्मणाने समर्थांची क्षमा मागितली तेव्हा समर्थांनी त्यांना सार्वजनिक जीवनात सोवळ्या-ओवळ्याचा अतिरेक न करण्याचा सल्ला दिला.

२४. बहे-बोरगावच्या मारुतीची कथा

सांगली जिल्ह्यात कृष्णा नदीच्या काठावर बहे-बोरगाव नावाचे बेट आहे. कृष्णाबाईचा प्रवाह दुभंगून मध्यभागी बेट तयार झाले आहे. समर्थ रामदास या बेटावर ध्यानाला बसले असताना त्यांना अशी स्पंदने जाणवली की, हे ठिकाण हनुमंताचे आहे. रावण वधानंतर राम, लक्ष्मण, सीता अयोध्येस परत येत असताना त्या बेटावर थांबले होते. कृष्णाबाईच्या काठी रामचंद्र संध्यावंदन करीत असताना कृष्णाबाईला अचानक पूर आला. पुरामुळे रामचंद्रांच्या उपासनेत विघ्न येईल, अशी हनुमंताला शंका आली. म्हणून हनुमंताने पर्वतासारखे विराट रूप धारण करून आपल्या दोन्ही बाहूंनी कृष्णाबाईचा प्रवाह अडविला. कृष्णाबाई दुतर्फा होऊन वाहू लागली आणि मध्ये तयार झालेल्या बेटावर प्रभू रामचंद्र संध्यावंदन करीत राहिले.

आपण अशा पवित्र बेटावर ध्यान करीत

आहोत, या कल्पनेने समर्थ रोमांचित झाले. ज्या हनुमंताने हे पाणी अडविले त्याचे अस्तित्व इथे कुठेतरी असले पाहिजे, असे समर्थांना वाटू लागले. हनुमंताच्या शोधासाठी त्यांनी पाण्यात बुडी मारली. समर्थ पट्टीचे पोहणारे होते. त्यांचा कुंभकाचा अभ्यास दांडगा असल्यामुळे एखाद्या पाणबुड्याप्रमाणे ते दीर्घकाळ पाण्यात राहू शकत. समर्थांनी कृष्णेच्या जलाशयातून हनुमंताची मूर्ती शोधून काढली. आजही बहे-बोरगावला हनुमंताची भव्य मूर्ती पाहायला मिळते. समर्थांनी शेकडो हनुमंताची मंदिरे स्थापन केली. त्यांतील अकरा मारुती मंदिरे महत्त्वाची मानली जातात. चाफळातील दोन, शिंगणवाडी, माजगाव, उंब्रज, मसूर, शहापूर, बहे-बोरगाव, बत्तीस शिराळा, मनपाडळे आणि पासगाव या अकरा मारुतींत बहे-बोरगावचा नंबर लागतो.

२५. भगवंतानेच केली भक्ताची सेवा

समर्थ प्रत्येक रामनवमी उत्सवाच्या आधी निवडक शिष्यांना घेऊन भिक्षेसाठी जात असत. त्या काळात एखाद्या महत्त्वाच्या व्यक्तीला चाफळात ठेवून उत्सवाची सर्व जबाबदारी त्याच्यावर सोपविली जात असे. एक वर्ष ही जबाबदारी वेणास्वामींच्यावर सोपविण्यात आली. वेणाबाई तशा नवीन होत्या. पण तरुणांवर जबाबदारी सोपविल्याशिवाय ते तयार होणार नाहीत, असे समर्थांचे मत होते. नेतृत्वाचे गुण प्रत्येक माणसामध्ये असतात. विशिष्ट पद्धतीने त्याचा विकास घडवून आणावा लागतो. वेणाबाईंनी मठाची जबाबदारी स्वीकारली.

उत्सवासाठी सगळ्या प्रकारची धान्ये निवडून ठेवणे, लोणची, चटण्या, सांडगे, पापड, मेतकूट या सर्व गोष्टी सिद्ध ठेवणे, समर्थांनी पाठविलेली भिक्षा कोठीघरात व्यवस्थित लावून ठेवणे अशी विविध कामे करावी लागत. रामरायाची ही सेवा वेणाबाई मनापासून करीत असत. त्यांना त्यांच्या सेवेची पावती द्यावी,

असे रामचंद्रांच्या मनात येऊन गेले. ऐन उत्सवाच्या १५ दिवस आधी वेणाबाई आजारी पडल्या. त्या तापाने एवढ्या फणफणल्या की त्यांना चालताही येईना. राम-मंदिरातील खांबाला धरून मोठ्या मुश्किलीने त्यांनी रामाजवळ करुणा भाकली. वेणाबाईंची ही केविलवाणी अवस्था पाहून चाफळातील राममूर्तीच्या डोळ्यांत अश्रू आले आणि काय आश्चर्य! विठ्ठलाने ज्याप्रमाणे नाना रूपे धारण करून संत जनाबाई, संत एकनाथ, जळोजी मळोजी सुतार या संतांची सेवा केली त्याप्रमाणे रामचंद्रांनी रामाबाईंच्या रूपात येऊन उत्सवाची सर्व तयारी केली. 'मी बत्तीस शिराळ्याची असून रामदास स्वामींनी मला तुमच्या मदतीसाठी पाठविले आहे.' असे रामाबाईंनी वेणाबाईंना खोटेच सांगितले. समर्थ भिक्षेहून परतल्यावर सर्व गोष्टींचा उलगडा झाला आणि रामाबाईही गुप्त झाल्या.

२६. ब्रह्मराक्षसाचा जन्म नको रे बाबा !

समर्थांच्या काळात वामन पंडित नावाचे मोठे विद्वान गृहस्थ होते. त्यांना त्यांच्या विद्वत्तेचा फार अभिमान होता. अनेकदा एखाद्या मुद्यावरून ते समर्थांशीदेखील वाद घालत. समर्थांनी दासबोध हा ग्रंथ सामान्य जनांना समजावा म्हणून प्राकृत भाषेत लिहिला हे वामन पंडितांना काही रुचले नाही. ते फक्त संस्कृत भाषेत रचना करीत असत. समर्थ कधीही त्यांच्याशी वाद घालत नसत.

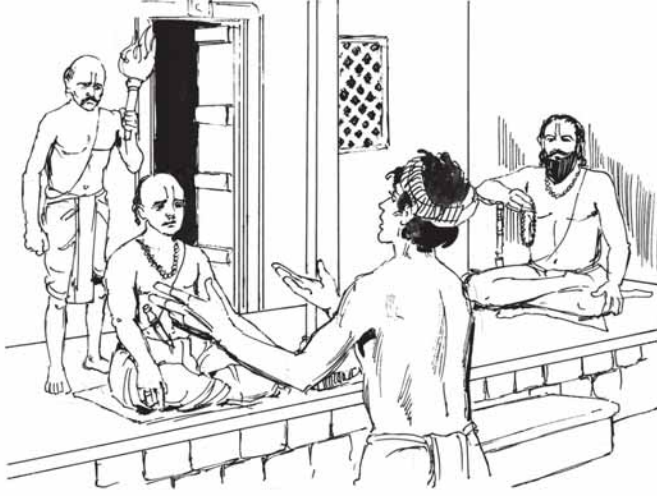
एकदा वामन पंडित प्रवास करीत होते. त्या काळात प्रवास पायी करावा लागत असे. अनेकदा रात्री-अपरात्री जंगलात मुक्काम पडत असे. वामन पंडित असेच रात्रीच्या वेळी एका वडाच्या झाडाखाली निजले. आपल्याकडे शास्त्रात अशी कल्पना आहे की, जो माणूस वाद घालतो तो मेल्यानंतर ब्रह्मराक्षस होतो. वामन पंडित ज्या झाडाखाली निजले होते त्या झाडाच्या फांदीवर एक ब्रह्मराक्षस बसला होता. तेवढ्यात एक दुसरा ब्रह्मराक्षस आला आणि त्या

झाडाच्या दुसऱ्या फांदीवर बसू लागला. तेव्हा पहिला ब्रह्मराक्षस त्याला म्हणाला, 'तिथे बसू नकोस. ती फांदी मी वामन पंडितासाठी राखून ठेवली आहे.' शास्त्रात अशीदेखील कल्पना आहे की, ब्रह्मराक्षसाला तिन्ही काळांचे ज्ञान असते. आपण मेल्यानंतर ब्रह्मराक्षस होणार या कल्पनेने वामन पंडित घाबरले आणि ते सकाळी उठताच चाफळच्या दिशेने निघाले. त्यांनी समर्थांना घडलेला वृत्तान्त सांगून समर्थांचे पाय धरले. तेव्हा समर्थ त्यांना म्हणाले, 'संस्कृतचा फाजील अभिमान सोडा आणि लोकांना समजेल अशा भाषेत रचना करत जा.' त्या वेळी वामन पंडितांना स्फूर्ती झाली आणि त्यांनी पुढील श्लोक रचला -

‘शुकासारखे पूर्ण वैराग्य ज्याचे ।
वसिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचे ।
कवी वाल्मिकासारखा मान्य ऐसा ।
नमस्कार माझा तया रामदासा ॥’

२७. येवलेकर शास्त्रींचे गर्वहरण

काशी क्षेत्री सदाशिवशास्त्री येवलेकर या नावाचे विद्वान पंडित होते. त्यांचा वेदशास्त्राचा गाढा अभ्यास होता. विद्वान म्हणून जसजशी त्यांची कीर्ती वाढू लागली, तसतसा त्यांच्या अहंकाराचा फुगा फुगू लागला. भारतभर हिंडून प्रत्येक प्रांतातील विद्वान पंडितांशी वाद घालून जयपत्र मिळविण्याचा उद्योग त्यांनी सुरू केला. अर्ध्याहून अधिक भारत पादाक्रांत केल्यावर त्यांच्या अहंकाराला आणखीनच धार चढली. त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. त्यांना एक आज्ञाधारक शिष्यही मिळाला. त्या शिष्याच्या हातात २४ तास जळती मशाल असायची. तसेच सदाशिवशास्त्रींनी आपल्या जानव्याला सुरी लटकवली होती. लोकांना याचा अर्थ कळत नसे. तेव्हा सदाशिवशास्त्री सांगत, 'ज्या दिवशी माझा वादात पराभव होईल, त्या दिवशी ही मशाल विझेण आणि या सुरीने मी माझी जीभ कापून घेईन'. लोकांना त्यांच्याबद्दल आदरापेक्षा भीतीच जास्त वाढू लागली पण शास्त्रीजींचे काहीतरी

पूर्वसुकृत होते म्हणून त्यांची समर्थांशी गाठ पडली. समर्थांशी वाद घालण्याकरिता ते चाफळला आले. समर्थांनी त्यांना वादापासून परावृत्त करण्याचा खूप प्रयत्न केला. शेवटी समर्थांनी शास्त्रीबुवांची चांगलीच जिरवली. स्स्त्यावरून चाललेल्या मोठीविक्याला त्यांनी हाक मारली. समर्थांच्या नुसत्या कृपादृष्टीने मोठीविक्याचे रूपरंग पालटले. एखाद्या पंडिताचे तेज त्याच्या चेहऱ्यावर झळकू लागले. त्या सर्व प्रकाराने शास्त्रीजी गडबडले. मोठीविक्याने पूर्वपक्ष मांडून वादाला प्रारंभ केला, तेव्हा शास्त्रीबुवांनी आपला पराभव होणार हे ओळखले. त्यांनी मशाल विझवली. सुरीने ते जीभ कापून घेणार तेवढ्यात समर्थांनी त्यांना आवरले. समर्थ म्हणाले - 'आपले ज्ञान इतरांना वाटून सगळा समाज ज्ञानी करावा. वाद घालून, तुम्ही तुमच्या ज्ञानाचा दुरुपयोग करित आहात.' यानंतर शास्त्रीजींचे संपूर्ण जीवन बदलले.

२८. शक्तीने पावती सुखे । शक्ती नसता विटंबना ।

साताच्याजवळ माहुली नावाचे छोटेसे गाव आहे. तिथे कृष्णा आणि वेण्णा या नद्यांचा संगम आहे. समर्थ सज्जनगडावर असताना त्यांचा उद्धव नामक शिष्य माहुलीला संगमावर स्नानासाठी गेला. स्नान झाल्यावर तो नदीकाठी गायत्री मंत्राचा जप करीत होता. माहुलीला एक मुसलमान ठाणेदार होता. हिंदू साधूंना असे जप-तप करताना पाहिले म्हणजे त्याचे डोके फिरत असे. त्याने उद्धवाला जप करताना पाहिले आणि अटक करून तुरुंगात टाकले. तीन दिवस उद्धवांना अन्न अथवा पाणी मिळाले नाही. उद्धव मनातल्या मनात समर्थाचा धावा करीत होता. समर्थांना ही बातमी शिष्यांकडून कळली.

समर्थांनी हातात सोटा घेतला आणि आपल्या ४०-५० बलदंड शिष्यांना बरोबर घेऊन ते माहुलीला आले. ते वृत्त कळताच ठाणेदार घाबरला. तो समर्थांच्या चरणी लोळण घेऊ लागला. समर्थांनी आपल्या सोट्याचा त्याला भरपूर प्रसाद दिला. ठाणेदाराने उद्धवाची सुटका केली. तुरुंगातून बाहेर

पडलेल्या उद्धवाला समर्थ म्हणाले - 'नुसता जप पुरेसा नाही. जपाने मानसिक सामर्थ्य वाढेल पण त्या बरोबरच शरीरसुद्धा बलसंपन्न असले पाहिजे. म्हणून रोज व्यायाम केला पाहिजे.'

बलोपासना हे समर्थांच्या कार्याचे खास वैशिष्ट्य होते. त्यांनी प्रत्येक गावात हनुमान मंदिर उभे केले. हे हनुमंताचे मंदिर म्हणजे जणू व्यायामशाळा होती. अनेक तरुण मुलं या मंदिरात जमत असत. सूर्यनमस्कार, जोर, बैठका याद्वारे तिथे बलोपासना चाले. जे लोक हिंदू स्त्रियांना पळवून नेतात त्यांना बदडून काढण्याचा आदेश समर्थांनी या शिष्यांना दिला होता. तिकडे शिवरायांनी पराक्रमी मराठा सरदारांची संघटना उभी करायला सुरुवात केली होती. 'मराठा तितुका मेळवावा । आपला महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ।' हे शिव समर्थांच्या कार्याचे ब्रीदवाक्य झाले होते. दोघांनी हिंदू समाजाला संघटनेचा आणि बलोपासनेचा मंत्र दिला.

२९. ज्ञानाचा अहंकार नको

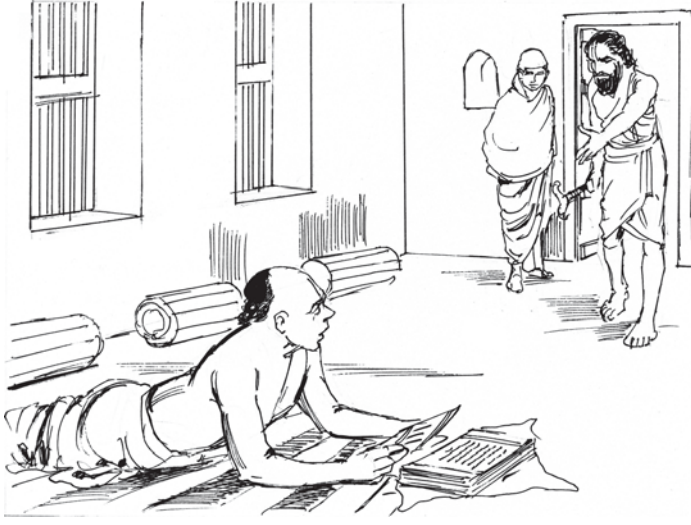
चाफळ मठात हळूहळू नाना प्रकारचे शिष्य गोळा झाले. त्यांतील काही शिष्यांचे संस्कृत मुळात चांगले होते. समर्थांचे प्राकृत ग्रंथ वाचण्यापेक्षा ते संस्कृत ग्रंथाचेच अध्ययन करीत. एवढेच नव्हे तर ज्यांचे संस्कृत चांगले नाही त्यांना ते तुच्छ समजत. कल्याणस्वामी तर संस्कृतच्या बाबतीत पूर्ण अनभिज्ञ होते. त्यामुळे कल्याणस्वामींची टिंगलटवाळी करणे हा या मंडळींचा नित्याचा उद्योग होऊन बसला. कल्याणस्वामींना संस्कृत येत नसताना ते समर्थांचे एवढे लाडके कसे, याचे त्यांना आश्चर्य वाटू लागले. समर्थांनी एकदा या संस्कृत पंडितांची जिखायची ठरवले.

सायंकाळी उपासना झाल्यावर थोडा वेळ सारे जण समर्थांभोवती गोळा होत. समर्थ मुद्दाम काही विषय काढून सगळ्यांशी चर्चा करत. आपला मोर्चा संस्कृतप्रेमींकडे वळवून समर्थ म्हणाले - 'आजपर्यंत

मी मराठी ग्रंथ खूप लिहिले, पण माझ्या नावावर एखादा संस्कृत काव्यग्रंथ असावा असे मला वाटते. मी पहिले दोन चरण तयार करेन, पुढचे दोन चरण तुम्ही संस्कृत पंडितांनी पूर्ण करायचे.' सर्व संस्कृत अभ्यासकांनी आनंदाने माना डोलावल्या. समर्थांनी पहिल्या श्लोकाचे दोन चरण सांगितले. पण तो श्लोक कुणालाच पूर्ण करता येईना. समर्थांनी अशा प्रकारे ४० श्लोकांचे पहिले दोन चरण पूर्ण केले. पण या अभ्यासकांना काहीच जमेना. तेव्हा समर्थांनी कल्याणस्वामींना ते श्लोक पूर्ण करायला सांगितले आणि काय आश्चर्य ! सद्गुरुकृपेच्या बळावर कल्याणस्वामींनी सारे ४० श्लोक पूर्ण केले. 'दासगीता' या नावाने हा ग्रंथ ओळखला जातो. या घटनेनंतर सर्व तथाकथित संस्कृत पंडितांचा अभिमान गळून पडला. त्यांनी दासबोधाचा अभ्यास सुरू केला.

३०. अभ्यास कसा करावा ?

समर्थ ज्ञानाचे उपासक होते. त्यांचे मठ म्हणजे त्या काळातील विद्यापीठं होती. तर त्यांचा मठपती चालते-बोलते विद्यालय होता. मठामध्ये समर्थांच्या ग्रंथांबरोबरच संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, सावतामाळी, गोरा कुंभार, तुकाराम महाराज, दासोपंत या सगळ्यांच्या ग्रंथांचा अभ्यास होत असे. एवढेच नव्हे तर सुफी संत शेख महंमद, हुसेन लतीफ, बाजिद पठाण, शमनामरी यांच्या ग्रंथांचादेखील अभ्यास चालत असे. मुद्रणकला अस्तित्वात नसल्याने त्या काळी ग्रंथ छापले जात नव्हते. म्हणून ग्रंथ लिहून काढावा लागत असे. अशा प्रकारच्या अनेक ग्रंथांच्या नकला समर्थांनी शिष्यांकडून करवून घेतल्या. संत वेणाबाईंनी २०० ग्रंथांच्या तर गिरिधर स्वामींनी ४०० ग्रंथांच्या नकला केल्या होत्या. केशवस्वामींनी १८ वेळा दासबोध लिहून काढला होता. अभ्यासाची एक विशिष्ट पद्धत समर्थांना अपेक्षित होती.

एकदा एक महंत पलंगावर पालथे पडून दासबोध वाचत होता. ग्रंथाचा अभ्यास पडल्या पडल्या केलेला समर्थांना चालत नसे. शिष्याने मांडी घालून ताठ बसावे आणि अभ्यास करावा असा त्यांचा दंडक होता. पालथे पडून दासबोध वाचणाऱ्या त्या महंताला वेणाबाईंनी साटांग नमस्कार घातला. तेव्हा तो महंत जरा ओशाळला. वेणाबाई म्हणाल्या, 'मी तुला नाही नमस्कार केला. आपल्याला गुरुस्थानी असलेल्या दासबोध ग्रंथाला मी नमस्कार केला.' तेवढ्यात समर्थ आले आणि त्या महंताला म्हणाले, 'आपण मंचकावरी लोळावे आणि सरस्वतीने आपणावरी वोळावे । एवढी सरस्वती स्वस्त नाही. नीट अभ्यास करायचा नसेल तर मठात थांबू नये.' अलीकडे टी.व्ही. पहात अभ्यास करणाऱ्या मुलांनी या घटनेपासून धडा शिकावा.

३१. समर्थांनी चोरांचे हृदयपरिवर्तन केले

एकदा चाफळला रात्री समर्थ अंधरुणात पहुडले होते. त्यांचा लाडका शिष्य कल्याण त्यांचे पाय चेपत होता. रात्रीचे जवळजवळ साडे बारा वाजले होते. पाय चेपताना कल्याणस्वामींना शंका आली की, भांडारघरात चोर शिरले असावेत. कल्याणस्वामींचे अर्थे लक्ष पाय दाबण्याकडे तर अर्थे लक्ष चोरांकडे होते. कल्याणने जेव्हा समर्थांना चोर आले असावेत, असे सांगितले तेव्हा समर्थ म्हणाले - 'अरे जाऊ दे, भांडारघरातील धान्य आपल्या एकट्याचे थोडेच आहे. त्या अन्नावर जर त्यांचे नाव लिहिले असेल तर ते त्यांना मिळेल.' कल्याणने जेव्हा भांडारघरात भिक्षेचे पैसे आहेत म्हणून सांगितले तेव्हा समर्थ म्हणाले - 'अरे जाऊ दे, आपण साधू आहोत. आपल्याला पैशाचा मोह काय करायचा?' समर्थ तसे पक्के व्यवहारी होते. पण मुद्दाम कल्याणची परीक्षा पाहण्यासाठी ते तसे बोलत होते. म्हणून कल्याण म्हणाला - लोकांपुढे चुकीचा आदर्श ठेवल्यासारखा होईल.'

आपला शिष्य वैचारिकदृष्ट्या प्रगल्भ असलेला पाहून समर्थांना कौतुक वाटले. समर्थांनी कल्याणास त्या चोरांना भांडारघरात कोंडून ठेवायला सांगितले. कल्याण अत्यंत बलदंड होते. भलीमोठी काठी हातात घेऊन ते भांडारघरात शिरले. कल्याणांचा रुद्रावतार पाहून सारे चोर घाबरले. समर्थदेखील त्या ठिकाणी पोहोचले. समर्थ त्या चोरांशी अत्यंत प्रेमाने बोलले. समर्थ म्हणाले, - 'तुम्हाला मी भांडारघरात काम दिले आणि पगार दिला तर तुम्ही चोरी बंद कराल का?' तेव्हा सारे चोर म्हणाले, 'कष्ट करून आमचा संसार चालणार असेल तर आम्ही या क्षणापासून चोरीचा व्यवसाय सोडून देऊ.' समर्थांनी त्या सर्वांना चाफळ मठात वेगवेगळी कामे दिली. त्यामुळे त्या चोरांनी समर्थांच्या मठात नवे जीवन सुरू केले.

३२. शिवाजी महाराजांचा गुणगौरव

समर्थ संप्रदायाची चतुःसूत्री आहे -
मुख्य हरिकथा निरूपण ।
दुसरे ते राजकारण ।
तिसरे ते सावधपण । सर्व विषई ॥
चौथा अत्यंत साक्षेप ।
फेडावे नाना आक्षेप ।

समर्थांनी पारमार्थिक सज्जनांची जी संघटना उभी केली ती संघटना राजकारणाच्या बाबतीत उदासीन नसावी, अशी त्यांची धारणा होती. म्हणून त्यांनी आपल्या संप्रदायात राजकारणाचा अंतर्भाव केला. सुदैवाने त्या काळी छत्रपती शिवाजी महाराजांसारखा निःस्वार्थी आणि चारित्र्यसंपन्न नेता राजकीय स्वातंत्र्यासाठी झटत होता. पुण्यश्लोक जिजाबाईंनी शिवछत्रपतींना स्वराज्याची प्रेरणा दिली. शहाजीराजे स्वराज्य निर्मितीच्या कामी शिवाजी महाराजांना गुप्तपणे मदत करीत होते. शहाजी महाराजांनी शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्याची

घडी प्रारंभी बसवून दिली. जिजाबाईंच्या मार्गदर्शनाखाली शिवछत्रपती स्वराज्याचा विस्तार करीत होते.

शिवछत्रपतींची राजमुद्रा तयार झाली होती. स्वराज्यातील आया-बहिणींना तसेच मठ-मंदिरांना महाराजांचे संरक्षण होते. सर्व जातींच्या आणि पंथांच्या लोकांना घेऊन महाराज समाजसेवा करीत होते. त्यांची कीर्ती ऐकून समर्थ भारावून गेले. त्यांनी दिवाकर गोसावी यांच्याबरोबर शिवछत्रपतींना पत्र दिले. त्यात महाराजांच्या गुणांची तारीफ करताना समर्थांनी 'यशवंत, कीर्तिवंत, पुण्यवंत, सामर्थ्यवंत, वरदवंत, नीतिवंत, आचारशील, विचारशील, दानशील, धर्मशील, सर्वज्ञ, सुशील इत्यादि विशेषणे वापरली आहेत. त्यावरून शिवछत्रपती कसे नाना गुणांनी आलंकृत होते ते ध्यानी येते. पत्र वाचल्यावर सवड होताच चाफळला जाऊन त्यांनी समर्थांची भेट घेतली. समर्थांना त्यांच्याबद्दल अभिमान होता.

३३. ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद ॥

समर्थ रामदास हे निसर्गप्रेमी होते. त्यांनी आपल्या निवासाच्या ज्या जागा निवडल्या त्या सर्व निसर्गस्य जागा होत्या. आजही चाफळ, शिवथरघळ, सज्जनगड आणि समर्थांच्या वेगवेगळ्या घळी पाहण्यासाठी तरुण गिर्यारोहक गर्दी करतात. काही साहसी तरुण मुले मुद्दाम पावसाळ्यात मोहीम म्हणून समर्थांची तीर्थक्षेत्रे पाहतात. समर्थांना अंगापूरच्या डोहात दोन मूर्ती सापडल्या. एक श्रीरामचंद्रांची आणि दुसरी तुळजाभवानीची. त्यांतील श्रीरामाची मूर्ती त्यांनी चाफळला स्थापन केली. श्रीतुळजाभवानीची मूर्ती स्थापन करण्यासाठी ते सज्जनगडावर आले. सज्जनगडावरील प्रसिद्ध अंगलाई देवीचे मंदिर आजही त्याची साक्ष देत आहे. सज्जनगडाच्या पायथ्याला समर्थांना एक बाग तयार करायची होती. या बागेत कोणकोणती झाडे लावायची आणि ती कशी लावावीत या संबंधीचे समर्थांचे स्वतंत्र प्रकरण आहे. यावरून त्यांचा वनस्पतीशास्त्राचा किती अभ्यास होता याची

कल्पना येते. बाग प्रकरण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या कवितेत समर्थांनी सुमारे ३५० वनस्पतींची नावे दिली आहेत. आश्चर्य म्हणजे यादी देताना पालेभाज्या, फळभाज्या, फळं, फुलं, औषधी वनस्पती यांची व्यवस्थित वर्गवारी आहे.

सज्जनगडावर दोन वर्षे राहून समर्थ शिवथरघळीत आले. तिथे त्यांनी समर्थ संप्रदायाचा श्रीमद् दासबोध हा प्रधान ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात समर्थांनी प्रपंच, राजकारण, संघटन, व्यवस्थापन, व्यवहारचातुर्य, व्यक्तिमत्त्व विकास, सभ्यता आणि शिष्टाचार या सगळ्या गोष्टींचा अंतर्भाव केला आहे. दासबोधातील मूर्खलक्षणे वाचत असताना तर अनेकांना वाटते की, समर्थांनी आपला स्वभाव अचूकपणे कसा ओळखला? जगातील अनेक भाषांमध्ये दासबोधाचा अनुवाद झाला आहे.

३४. स्वामी तिन्ही जगाचा । आईविना भिकारी ॥

शिवथरघळीत समर्थ सुमारे ८ वर्षे राहिले. त्या काळात घळीच्या अवतीभवती घनदाट जंगल होते. घळीमध्ये वाघ-सिंह आदी हिंस्र श्वापदांचा वावर होता. साप, नाग, अजगरदेखील भरपूर असत. अशा परिस्थितीत हा निसर्गप्रेमी संत घळीचे सुंदर वर्णन करतो.

गिरीचे मस्तकी गंगा । तेथूनि चालली बळे ।
धवाबा लोटती धारा । धवाबा तोय आदळे ॥
गर्जतो मेघ तो सिंधू । ध्वनी कल्होळ ऊठीला ।
कड्याशी आदळे धारा । वात आवर्त होतसे ॥

आपण यापूर्वीच पाहिले की, भारत भ्रमणानंतर समर्थ जांबेत जाऊन आईला भेटले होते. त्या वेळी आईने इच्छा व्यक्त केली होती की, माझ्या अंतकाळी तू मला भेटायला ये. त्यानुसार समर्थांनी आईला शब्द दिला होता. भक्ताने दिलेल्या शब्दांची जबाबदारी भगवंत आपल्या शिरावर घेत असतो.

समर्थ शिवथरघळीत दासबोध लेखन करत

असताना त्यांच्या स्वप्नात अंगलाईदेवी आली आणि म्हणाली - 'तुझी आई जांब गावी खूप आजारी आहे. एकदा तिला जाऊन भेट.' त्यानुसार समर्थ जांब गावात आले.त्यांनी प्रथम हनुमंताचे दर्शन घेतले आणि ते घरी आले. राणूबाईंना झालेला आनंद कोणत्या शब्दांत वर्णन करावा ! समर्थांनी सात दिवस आपल्या आईला अंतकाळी उपयोगी पडेल असा उपदेश केला. राणूबाईंचे मन संसारातून पूर्ण निघून गेले. त्यांनी आपले डोके समर्थांच्या मांडीवर ठेवले. भगवंताचे चिंतन करीत असतानाच त्यांनी या जगाचा आनंदाने निरोप घेतला. समर्थांच्या कृपेने त्यांचा शेवटचा दिस गोड झाला.

समर्थांनी मातेच्या मुखात गंगाजल आणि तुलसीदल घातले. जणू पुत्राने मातेला मोक्ष दिला.

३५. सारंगपूरच्या मारुतीची कथा

जांबेहून समर्थ सारंगपूर येथे आले. हे ठिकाण आंध्र प्रदेशात निजामाबादपासून सुमारे १५ मैलांवर आहे. त्या वर्षी आंध्र प्रदेशात प्रचंड दुष्काळ पडला होता. सर्वसामान्य प्रजा घोटभर पाण्यासाठी वणवण हिंडत होती. समर्थांनी सारंगपूरला पाहिले, की एका सरोवरात ६० ब्राह्मण उभे राहून काही तरी अनुष्ठान करत होते. समर्थांच्या बरोबर त्यांचा लाडका शिष्य उद्धव होता. समर्थांच्या सांगण्यावरून उद्धवाने त्या ब्राह्मणांची भेट घेतली आणि अनुष्ठानाचे प्रयोजन विचारले. सारंगपूरच्या यवन अधिकाऱ्याने दुष्काळासाठी या साठही ब्राह्मणांना वेठीला धरले होते. त्या ब्राह्मणांना पाऊस पडेपर्यंत घरी जाता येणार नव्हते. पाऊस पडावा म्हणून त्यांना सक्तीने अनुष्ठानाला लावले होते.

हे सर्व प्रकरण कळल्यावर समर्थांनी त्या सरोवराशेजारील डोंगरावर हनुमंताची मूर्ती तयार केली. त्या मूर्तीवर भगवे वस्त्र ठेवले आणि ब्राह्मणांना

सांगितले की, तुम्ही जर या हनुमंताला महारुद्राचा अभिषेक केला तर नक्की पाऊस पडेल. ब्राह्मणांना मोठी आशा वाटली. समर्थांचे तेज पाहून त्यांनी मोठ्या श्रद्धेने हनुमंताला महारुद्राचा अभिषेक केला. त्यासरशी धो-धो पाऊस सुरू झाला. ब्राह्मण आनंदले. त्यांची सुटका झाली. ही वार्ता कळताच निजामाबादच्या सुलतानाने समर्थांना सन्मानपूर्वक निजामाबादला नेले. त्यांना मठासाठी ५० एकर जमीन दान दिली. तिथे समर्थांनी प्रभू रामचंद्रांचे मंदिर बांधले आणि उद्धवस्वामींची मठपती म्हणून नियुक्ती केली. याच उद्धवांनी निजामाबादहून समर्थांना पत्र लिहिले. त्यात प्रार्थना केली -

‘मला वाटते अंतरी त्वा वसावे ।
तुझ्या दासबोधासी त्वां बोधवावे ।
अपत्यापरी पाजवी प्रेमरसा ।
महाराजया सद्गुरु रामदासा ॥’

३६. आधी प्रपंच करावा नेटका ।

नगर जिल्ह्यात भिंगार येथे दिवाकर पाठक नावाचा तरुण साधक होता. त्याचे लग्न झाले होते. त्याला मुले-बाळे होती. तथापि त्याचे संसारात फार लक्ष नव्हते. तासन्तास तो ध्यान-धारणा करित असे. अनेकदा घरातील वस्तू गोर-गरीबांना देऊन टाकी. त्यामुळे त्याचे आईशी आणि पत्नीशी कधी पटले नाही. एक दिवस संसारातील कटकटींना कंटाळून त्याने घर सोडले आणि तिसगाव जवळच्या वृद्धेश्वराच्या डोंगरात सिद्धेश्वर मंदिरात त्याने अनुष्ठान सुरू केले. एक दिवस त्याला पहाटे स्वप्न पडले. स्वप्नात भगवे वस्त्र परिधान केलेला एक तेजस्वी साधू आला आणि त्याने दिवाकरला स्वप्नात अनुग्रह दिला. या घटनेनंतर दिवाकर इतका व्याकुळ झाला की स्वप्नात दिसलेला साधू प्रत्यक्ष भेटल्याखेरीज अन्न ग्रहण करावयाचे नाही, असे त्याने ठरविले. तीन दिवस तो उपाशी होता.

सारंगपूरहून समर्थ तिसगावजवळ सिद्धेश्वर मंदिरात आले. समर्थाना पाहताच दिवाकराने ओळखले, की आपल्याला स्वप्नात अनुग्रह देणारा महात्मा हाच. समर्थानीदेखील दिवाकरला ओळखले. प्रथमभेटीतच त्यांनी त्याला अनुग्रह दिला. दिवाकर सूर्योपासक असल्याने समर्थानी त्याचे नाव दिनकर ठेवले. तिसगावला मठ स्थापन करून त्याला तेथील मठपती केले. एवढेच नव्हे तर समर्थानी त्याला बायका-मुलांचा सांभाळ करायला सांगितले. त्याने भिंगारपूरहून आपले कुटुंब तिसगावला आणले. 'आधी प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावे परमार्थविवेका ।' ही समर्थाची शिकवण दिनकर स्वामींनी आचरणात आणली. याच दिनकर स्वामींनी समर्थांच्या निर्वाणानंतर १२ वर्षांनी म्हणजेच १६९४ साली 'स्वानुभव दिनकर' नावाचा अभ्यासपूर्ण ग्रंथ लिहिला.

३७. अफजलखान निघाला आहे

समर्थ रामदासांचे महंत भिक्षेच्या निमित्ताने गावोगाव हिंडत होते. या वेळी ते सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेत होते. समर्थांना राजकारणाचे वावडे नव्हते. सामान्य माणसाने राजकारणाकडे दुर्लक्ष केल्यास नको ती माणसे राजकारणात शिरून प्रजेला रंजीस आणतात. म्हणून समर्थ म्हणतात -

‘प्रवृत्तिस पाहिजे राजकारण ।
निवृत्तिस पाहिजे पंचीकरण ।’

माणसाचे भौतिक जीवन सुखी आणि दुःखी होणे अनेकदा राजकारणावर अवलंबून असते. राजा चांगला नाही हा प्रजेचा दोष आहे, असे समर्थ मानीत. मात्र राजकारण करताना सावधानता आणि गुप्तता पाळावी, असे समर्थांचे मत होते. याबाबतीत त्यांचे एक मौलिक पत्र उपलब्ध आहे. चाफळला समर्थांनी मोठीविक्रयाकडून ज्याचा पराभव करवला त्या सदाशिव शास्त्रींच्या हस्ताक्षरातील हे पत्र -

विवेके करावे कार्य साधन ।
जाणार नरतनू हे जाणोन ।

पुढील भविष्यार्थी मन ।
रहाटोची नये ॥१॥
चालू नये असन्मार्गी ।
सत्यता बाणल्या अंगी ।
स्थवीर कृपा ते प्रसंगी ।
दासमाहात्म्य वाढवी ॥
रजनीनाथ आणि दिनकर ।
नित्य करिती संचार ।
घालिताती येरझार ।
लाविले भ्रमण जगदीशे ॥३॥
आदिमाया मूळभवानी ।
हे सकल ब्रह्मांडाची स्वामिनी ।
येकान्ती विवेक करोनी ।
इष्ट योजना करावी ॥४॥

या पत्रातील प्रत्येक चरणाचे पहिले अक्षर वाचले म्हणजे ‘विजापूरचा सरदार निघाला आहे’ ही गुप्त सूचना मिळते. हा सरदार अफजलखान होता आणि तो स्वराज्यावर चालून येत असल्याची वार्ता सर्वप्रथम या पत्रातून शिवाजी महाराजांना कळली.

३८. शिवछत्रपतींनी घेतलेला अनुभव

मोटमोठ्या मोहिमेवर जाताना साधु-संतांच्या दर्शनाला जाण्याची शिवाजी महाराजांची पद्धत होती. राज्याभिषेकानंतर दक्षिण दिग्विजयाला जाताना शिवाजी महाराज समर्थांना भेटण्यासाठी शिवथर घळीत निघाले. वाटेत काळ नदीला एवढा पूर होता की नदी ओलांडून घळीत पोहोचणे महाराजांना शक्य नव्हते. त्यामुळे त्या रात्रीचा मुक्काम त्यांनी शिवथरघळीजवळ बिरवाडी येथे केला. ज्या देवीच्या मंदिरात महाराज झोपले ते मंदिर आजही ग्रामस्थ मंडळी दाखवतात. स्वप्नात समर्थ रामदास यांनी शिवछत्रपतींना नारळ आणि जपाची माळ प्रसाद म्हणून दिली. पहाटे महाराज जेव्हा झोपेतून उठले, त्यांना उशाशी स्वप्नात दिलेला नारळ आणि माळ आढळली. महाराजांना खूप आश्चर्य वाटले. ते तातडीने शिवथरघळीला पोहोचले. महाराजांना दक्षिणेतील मोहिमेत यश मिळावे म्हणून समर्थांनी त्यांना अनेक तलवारी भेट दिल्या. त्या वेळी समर्थांच्या

बरोबर गिरिधर स्वामी होते. त्यांनी समर्थ प्रताप या ग्रंथात या सर्व आठवणी लिहून ठेवल्या आहेत.

राज्याभिषेकानंतर शिवछत्रपतींनी विडा खावचे सोडून दिले होते. हे माहित असतानाही शिवछत्रपतींची परीक्षा घेण्यासाठी शिवथरघळीतून मोहिमेवर जाताना समर्थांनी त्यांच्या हातावर विडा ठेवला. पण महाराजांनी तो विडा तात्काळ खाल्ला. समर्थांनी आश्चर्याने विचारले - 'आपण तांबूल सेवन वर्जिले ऐसे वर्तमान ऐकले होते.' त्यावर शिवछत्रपती म्हणाले - 'आम्ही तांबूल नाही भक्षिला. आम्ही प्रसाद सेविला.' या सर्व नोंदी गिरिधर स्वामींच्या समर्थ प्रतापात असून प्रसिद्ध इतिहास संशोधक सेतू माधवराव पगडी यांनी 'समर्थ संप्रदाय' या ग्रंथात त्या दिल्या आहेत. यावरून समर्थ आणि छत्रपतींचे संबंध किती जिद्दाळ्याचे होते, ते ध्यानात येते.

३९. बहुत करावे पाठांतर । कंठी धरावे अर्थांतर ॥

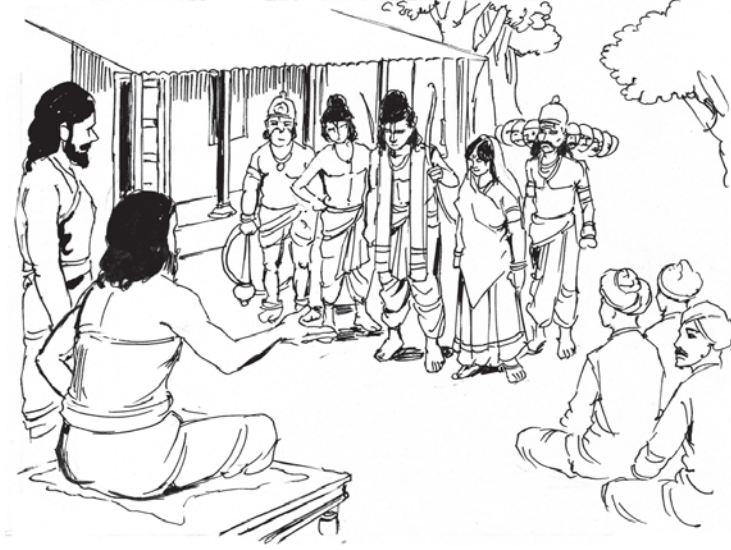

समर्थानी त्या काळी ११०० मठ स्थापन केले आणि सुमारे १४०० तरुण मुलांना समर्थ सांप्रदायाची दीक्षा दिली. त्यांचे काही शिष्य गृहस्थाश्रमी होते, तर काही शिष्य ब्रह्मचारी होते. ज्या वेळी एखाद्या शिष्याची महंतपदी नियुक्ती होत असे त्या वेळी त्या शिष्याची कसून परीक्षा घेतली जाई. देणग्या घेऊन नेमणुका करण्याची पद्धत तेव्हा नव्हती. समर्थाना शिष्याकडून कठोर साधनेची आणि अभ्यासाची अपेक्षा होती. दासबोधाचे नुसते पारायण करून भागत नव्हते, दासबोध समजाऊन घेण्यावर समर्थांचा भर होता. अनेक महंतांचा दासबोध कंठस्थ होता. शिष्याची परीक्षा घेण्याची समर्थांची पद्धत मोठी विलक्षण होती. त्या वेळी ग्रंथ छापले जात नसत. हाताने लिहून ग्रंथांच्या नकला केल्या जात. छपाई नसल्यामुळे ग्रंथ बांधलेले (बाईडिंग) नसत. पानांवर पृष्ठांक देखील नसायचे. अशा वेळी समर्थ

त्या शिष्याकडून त्याने लिहिलेली दासबोधाची पोथी मागवून घेत. पत्त्याप्रमाणे पिसून पोथीची सर्व पाने विस्कळीत करत आणि मग शिष्याला सगळा दासबोध पुन्हा व्यवस्थित लावून ठेवायला सांगत. ज्या शिष्यांचा दासबोध कंठस्थ नसे त्यांना पोथी जुळवायला फार वेळ लागे. अशा शिष्याला महंत म्हणून किंवा मठपतिपदी नियुक्त केले जात नसे. ज्याला पोथी लावायला विलंब झाला त्याची निर्भर्त्सना करताना समर्थ म्हणत, 'याने दासबोध वाचला नाही केवळ गंधफुले वाहून पूजला.' त्या वेळी समर्थांचे शिष्यांना सांगणे होते की, जो कोणी दासबोध ग्रंथाचे वाचन करील, तो ग्रंथ नीट समजावून घेईल आणि त्यानुसार आचरण करेल, अशा माणसाला मोक्ष मिळेल. त्यासाठी वेगळा गुरु करण्याची गरज नाही. ग्रंथ हेच गुरु होत.

४०. नकली राम होण्यापेक्षा असली राम व्हा !

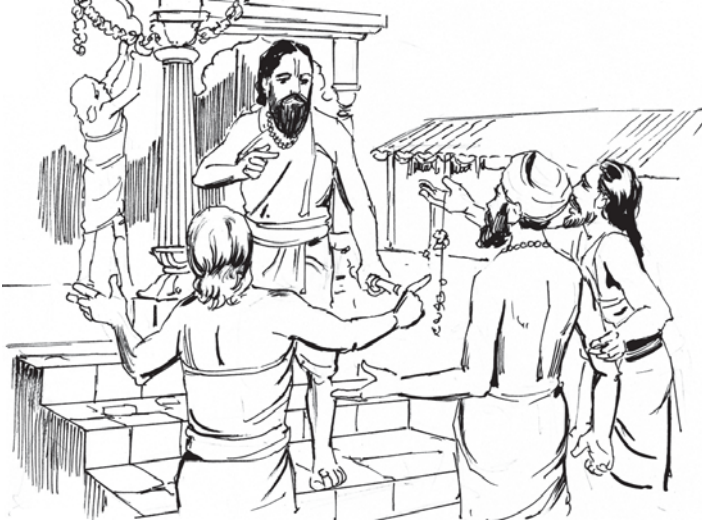
एकदा चाफळला समर्थांच्या दर्शनाला काही कलाकार आले. हे कलाकार दशावतारांची लीला करून दाखवत. त्यांनी समर्थांपुढे आपली कलाकृती सादर करण्याची इच्छा प्रकट केली. समर्थांची अनुमती मिळताच त्यांनी रामायणातील काही प्रसंग सादर केले. मात्र हा नाट्यप्रयोग पाहून समर्थ अंतःकरणात अतिशय व्यथित झाले. ज्या व्यक्तींचे आचरण खासगी जीवनात चांगले नाही अशा व्यक्तींनी केवळ देव-देवतांचे पोषाख घालून राम, लक्ष्मण आणि सीता म्हणून रंगमंचावर मिरवणे समर्थांना आवडले नाही. अशा कार्यक्रमांनी लोकांची करमणूक होईल, पण समाज परिवर्तन होणार नाही. आज दूरदर्शनवर धार्मिक मालिकांची चलती आहे. या मालिका भगवंताच्या प्रेमापोटी सादर केल्या जात नाहीत. व्यावसायिक कलाकारांनी पैसे मिळवण्यासाठी सादर केलेली ती

कलाकृती असते. धर्म प्रचाराचा हा मार्ग समर्थांना मान्य नव्हता.

समर्थांनी त्या कलावंतांना विचारले की, तुम्हाला या कामाबद्दल महिन्याला किती पैसे मिळतात? त्या सर्वांनी मासिक प्राप्तीचा आकडा सांगितला तेव्हा समर्थ म्हणाले, 'तुम्ही जर मठामध्ये सेवा करणार असाल तर याहून जास्ती पैसे मी तुम्हाला दरमहा देईन. पण कृपा करून अशा प्रकारे देव-देवतांची विटंबना करू नका.' त्या सर्वांना समर्थांचे म्हणणे पटले. त्यांनी आपले सर्व आयुष्य रामाच्या सेवेत व्यतित केले. अनेकदा काही बहुरूपी देव-देवतांची रूपे घेऊन घोरोघर आणि दारोदार भीक मागतात. त्यांची कीवही येते आणि त्यांच्या हातून देवतांची विटंबना घडते, याचे वाईटही वाटते.

४१. तुझे शरीर नष्ट करू का ?

अध्यात्मात् ईश्वरप्राप्तीचे दोन मार्ग आहेत. एक ज्ञानमार्ग आणि दुसरा भक्तिमार्ग. ज्ञानमार्गानुसार डोळ्यांनी दिसणारे सारे विश्व मिथ्या असून फक्त भगवंतच सत्य आहे. तर भक्तिमार्गानुसार तो भगवंतच नाना रूपांनी नटला आहे. या दोन मार्गांची व्यवहारात गलत होऊ नये. व्यावहारिक जीवनात ज्ञानमार्गाचा अतिरेक केल्यास जीवनातील अनेक आनंदांना आपण पारखे होऊ. दारात काढलेली रांगोळी क्षणभंगुर असली तरी काही काळ डोळ्यांना ती सुख देते, हे विसरून चालणार नाही. या बाबतीत समर्थ अतिशय सावध होते.

एकदा एक वेदांती रामनवमी उत्सवासाठी चाफळला आला. चाफळला उत्सवात खूप मोठी आरास असायची. रांगोळ्या, पताका, सडा-संमार्जन, पाना-फुलांची सजावट, रांग-रांगोटी, नाना प्रकारचे हार, दाग-दागिने यांनी मंदिराचा परिसर सजवला होता.

या वेदांती गृहस्थाला ते सारे व्यर्थ वाटू लागले. दृष्य जगत् जर माया आहे आणि जे डोळ्यांना दिसते ते कधीतरी नष्ट होणार आहे तर एवढी सजावट कशाला ? त्याने रांगोळी पुसून माळांची सजावट तोडायला सुरुवात केली. शिष्यांनी त्याला पकडून समर्थासमोर उभे केले. तो समर्थांना म्हणाला - 'जे डोळ्यांनी दिसते, ते कधीतरी नष्ट होणारच आहे. मग ते तोडले तर कुठे बिघडले ?' समर्थांनी त्याला विचारले - 'तुझे शरीरदेखील डोळ्यांनी दिसते. ते कधीतरी नष्ट होणार आहेच. मग तुला मी ताडन केले तर चालेल का?' त्या वेदांत्याचे डोळे खाडकन उघडले. त्याने समर्थांची क्षमा मागितली. समर्थांनी त्याला प्रेमाने सांगितले की, वेदांतातील अंतिम सत्याचा अनुभव घ्यावा पण चार-चौघांबरोबर व्यवहार प्रेमाने करावा.

४२. वैभव रंगनाथस्वामींचा पाठलाग करते

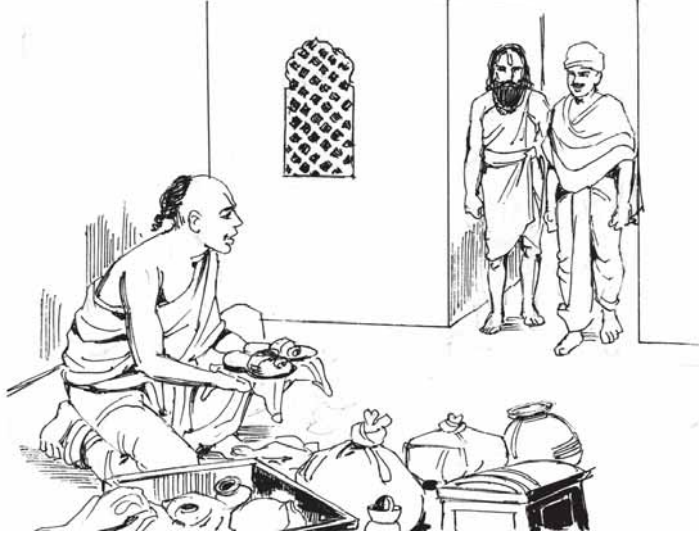
समर्थांच्या काळात सातारा-कोरेगाव रस्त्यावरील निगडी येथे रंगनाथस्वामी नावाचे सत्पुरुष होते. त्यांच्या प्रारब्धात राजयोग होता. यांचे राहणीमान अलिशान होते. जेवताना रोज त्यांच्या वाट्याला पक्वान्न येत असे. ते पायी कधी चालले नाहीत. ज्या घोड्यावर ते बसत तो घोडाही ऐटबाज होता. त्यांच्या अंगावरील कपडेदेखील किमती असत. याचा अर्थ त्यांचे मन वैभवाला लालचावले होते, असे नाही. मात्र अनेकदा समर्थांच्या शिष्यांना वाटे की, समर्थ किती साधे राहतात ? समर्थांकडे जे वैराग्य आहे ते वैराग्य रंगनाथस्वामींजवळ नाही. रंगनाथस्वामी जरा विषयांत रंगलेलेच आहेत. समर्थांना या गोष्टीची कुणकुण लागली. त्यांनी कधीही शिष्यांच्या मनातील या द्वैतभावाला खतपाणी घातले नाही. उलट एक दिवस त्यांनी रंगनाथस्वामींच्या प्रारब्धात कसा राजयोग आहे, ते शिष्यांना दाखवून दिले.

आपल्या या विकल्पी शिष्यांसह समर्थ

रंगनाथस्वामींना घेऊन एका डोंगरावर गेले. तिथे सारे जण एका झाडाखाली भजनात दंग झाले. समर्थांच्या शिष्यांना असे वाटले की, आज रंगनाथस्वामींना पक्वान्नांचे भोजन मिळणार नाही. त्यांना आमच्याबरोबर भिक्षेचे अन्न खावे लागेल. आज रंगनाथस्वामींची चांगलीच जिरणार, अशा आनंदात असताना एक सरदार रंगनाथस्वामींना शोधत त्या डोंगरावर आला. त्याने बरोबर छत्र, चामरं, पंचपक्वान्न जेवण, गाद्या-गिरद्या हे सारे आणले होते. तेव्हा समर्थांच्या शिष्यांचा चेहरा पडला. तेव्हा समर्थांनी त्या सर्वांना सांगितले - 'रंगनाथस्वामी मनाने पूर्ण विरक्त आहेत. त्यांचा योगच असा आहे की, ते जिथे जातील तिथे वैभव त्यांच्या मागे लागेल. याचा अर्थ त्यांना वैभवाचा मोह आहे असे नाही.' संत एकनाथ प्रारब्धानुसार संपन्न होते संत तुकाराम गरीब होते. पण दोघेही विरक्त होते.

४३. ऐसी असावी गुरुभक्ती !

सांगली जिल्ह्यात ब्रह्मनाळ नावाचे छोटेसे खेडेगाव आहे. तेथील आनंदमूर्ती ब्रह्मनाळकर या सत्पुरुषाशी समर्थाचा चांगला स्नेहसंबंध होता. समर्थ रामदास, आनंदमूर्ती ब्रह्मनाळकर, रंगनाथस्वामी निगडीकर आणि केशवस्वामी भागानगरकर हे चारही सत्पुरुष वडगाव येथे जयरामस्वामींच्या उत्सवात सामील होत असत. या पाचही संतांच्या दर्शनाला भक्तांची प्रचंड गर्दी जमत असे. त्या काळात समर्थ पंचायतन म्हणून हे सारे संत प्रसिद्ध होते.

आनंदमूर्ती विलक्षण गुरुभक्त होते. आपल्या सद्गुरूंनी वापरलेल्या पायातील वहाणा सोवळ्यात गुंडाळून प्रवासात ते बरोबर बाळगीत असत. नेहमीप्रमाणे समर्थाबरोबर वडगावच्या उत्सवास आले असताना त्यांच्या गुरुभक्तीचे दर्शन सर्वांना घडले. समर्थ आणि आनंदमूर्ती स्नानासाठी नदीवर गेले होते. उत्सवासाठी एक कृष्णभक्तही आला होता.

भगवद्गीता वाचल्याखेरीज जेवण करायचे नाही, असा त्याचा नेम होता. भगवद्गीतेची पोथी तो शोधू लागला. त्याने आनंदमूर्तीच्या सामानात सोवळ्यात काहीतरी गुंडाळलेले पाहिले. त्याला वाटले की, यात बहुतेक गीतेची पोथी असेल. ते सोवळे उलगाडून पाहत असतानाच समर्थ व आनंदमूर्ती तिथे आले. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे त्या वहाणांचे अक्षरशः भगवद्गीतेत रूपांतर झाले. समर्थांना आणि आनंदमूर्तींना त्या वहाणा नीट दिसत होत्या. पण कृष्णभक्ताला त्यावर भगवद्गीतेचा अध्याय दिसत होता. तो आनंदमूर्तींना म्हणाला - 'तुम्हाला न विचारता तुमची भगवद्गीतेची पोथी वाचायला घेतली म्हणून क्षमा असावी.' हा सर्व प्रकार पाहून आनंदमूर्ती थक्क झाले. तेव्हा समर्थ म्हणाले - 'आपली गुरुभक्ती धन्य आहे. आपली ही गुरुभक्ती जगात अमर ठरेल.'

४४. केशवस्वामींचा गांजा सुटला

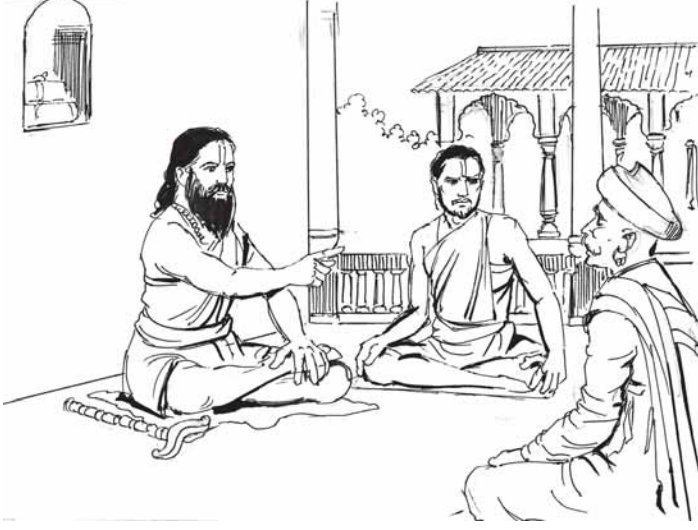
हैदराबादचे केशवस्वामी भागानगरकर आणि समर्थ रामदास यांचे संबंध फार चांगले होते. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे हे केशवस्वामी त्यांच्या आईला ८० व्या वर्षी झालेले पुत्ररत्न होते. त्यांना शंकराचार्यांचा अनुग्रह लाभला होता. परंतु त्यांची समर्थ रामदासांवर विलक्षण श्रद्धा होती. हे केशवस्वामी म्हणजे भगवान कृष्णाचे भक्त होते. कृष्णाचा फोटो समोर ठेवून ते कीर्तन करीत. असे सांगतात की, त्यांचे कीर्तन संपले म्हणजे कृष्णाच्या गळ्यातील हार त्यांच्या गळ्यात पडत असे. एकदा एका यवन अधिकाऱ्याने कृष्णाला अशा रीतीने पोशाख घातला की कृष्णाच्या गळ्यातला हार त्या पोशाखात अडकून बसेल. पण आश्चर्य असे की, कीर्तन संपल्यावर पोशाख तुटून तो हार केशवस्वामींच्या गळ्यात पडला, असे सांगितले जाते. एकदा तर त्यांचे कीर्तन एवढे रंगात आले की चित्रातील कृष्णाने प्रत्यक्ष विडा खाल्ला.

जीवनाच्या शेवटी केशवस्वामी आजारी पडले.

त्यांना समर्थांना भेटण्याची खूप ओढ लागली. ते हैद्राबादहून सज्जनगडापर्यंत चालत आले. गडावर समर्थांच्या सहवासात ते काही काळ राहिले. त्यांचे कीर्तन सर्वांना ऐकवावे, अशी समर्थांची इच्छा होती, पण केशवस्वामींमध्ये एक दोष होता. कीर्तन करण्यापूर्वी गांजा ओढायची त्यांना सवय होती. समर्थांसमोर गांजा ओढता येत नव्हता. त्यामुळे कीर्तन होत नव्हते. आश्चर्य असे की, एक दिवस खुद्द समर्थांनी त्यांना गांजा भरून दिला. त्या दिवशी केशवस्वामींचे गडावरील कीर्तन खूप रंगले. मात्र या घटनेनंतर त्यांनी आयुष्यात कधीही गांजाला स्पर्श केला नाही. संत आपल्या सहवासातील माणसांचे व्यसनसुद्धा सांभाळतात आणि शेवटी त्यांना व्यसनमुक्त करतात. हैद्राबादला नदीकाठी केशवस्वामींचे समाधिमंदिर आजही पाहायला मिळते. त्यांचे अनेक अभंग आणि पदे उपलब्ध आहेत.

४५. अकरावी पिढी पाहणारा बाप

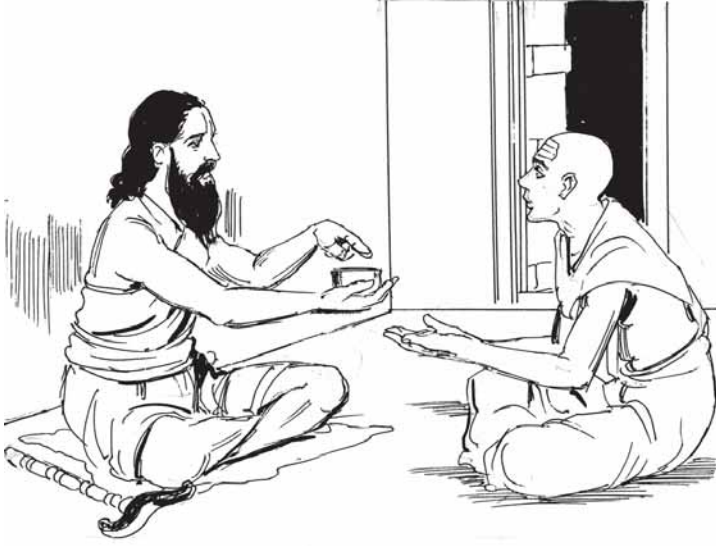
समर्थानी आपल्या हयातीतच अनेक शिष्यांना अनुग्रह देण्याचे अधिकार दिले. एवढेच नव्हे तर संप्रदायाचा विस्तार व्हावा म्हणून त्यांच्या शिष्यांनीही आपल्या शिष्यांना अनुग्रह देण्याचे अधिकार दिले. परिणामतः समर्थांच्या देखतच शिष्य परंपरेची एक साखळी तयार झाली. यासंबंधीची एक कथा खूप गमतीशीर आहे.

समर्थ परंपरेतील उदास नावाच्या शिष्याला एका संस्कृत पंडिताने प्रवचन समयी अडवले. 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' हे संस्कृत वचन उदासला सांगून तो म्हणाला - 'तुम्ही ब्रह्मचारी, तुमचे मूळ पुरुष रामदास ब्रह्मचारी. तुम्हा दोघांना पुत्र नाही. तेव्हा तुम्हाला गती कशी मिळणार?' उदासने या प्रश्नाची शहानिशा करण्यासाठी त्या पंडिताला गडावर नेले. समर्थानी त्या पंडिताचा प्रश्न समजावून घेतला. उदासला ते प्रथमच पहात असल्यामुळे त्यांनी त्याला गुरुपरंपरा

विचारली. उदास म्हणाला - 'तुमचे शिष्य कल्याणस्वामी, त्यांचे शिष्य जगन्नाथस्वामी, त्यांचे शिष्य रामचंद्रस्वामी या परंपरेत मी तुमच्यापासून अकरावा आहे.' आता समर्थानी आपला मोर्चा त्या विद्वान ब्राह्मणाकडे वळवला. त्या ब्राह्मणाला एक मुलगा आणि एक नातू होता. बोलता बोलता तो म्हणाला की, माझा पणतू पाहायला मिळेलच असे नाही, कारण नातू खूप लहान आहे. समर्थ म्हणाले - 'संतांचे शिष्य हेच त्यांचे पुत्र असतात असे शास्त्रवचन आहे. तुम्ही तुमच्या फक्त दोन पिढ्या पाहिल्या. मी मात्र अकरा पिढ्या पाहिल्या आहेत. आपल्या अकरा पिढ्या पाहणारा बाप तू कधी पाहिला आहेस का?' त्या पंडिताने समर्थांची क्षमा मागितली आणि आपल्याला नवीन दृष्टी प्राप्त झाल्याचे कबूल केले.

४६. वाटीत ब्रह्म भरून द्या.

समर्थ सज्जनगडावर राहू लागले तेव्हा विविध संप्रदायातील सत्पुरुष त्यांना भेटायला येत असत. राजगुरु म्हणून कीर्ती झाल्याने त्यांचा लौकिक बराच वाढला होता. एकदा शृंगेरीचे शंकराचार्य प्रवास करीत असताना सातारा येथे आले. समर्थाची कीर्ती त्यांच्या कानावर गेली. ते स्वतः शंकराचार्य असल्यामुळे स्वतःहून समर्थाच्या दर्शनाला जाणे योग्य होईल की नाही, याबद्दल त्यांच्या मनात शंका होती. शेवटी समर्थाची परीक्षा घ्यायची आणि त्यांची वेदांताची धारणा पक्की असल्यास त्यांना भेटायला जायचे असे त्यांनी ठरवले. त्यानुसार रिकामी वाटी घेऊन त्यांनी आपल्या शिष्याला सज्जनगडावर पाठवले. हा शिष्य गडावर आला. त्याने समर्थाचे दर्शन घेतले आणि त्यांना म्हणाला- 'मी शृंगेरी पीठाच्या शंकराचार्यांकडून आलो आहे. त्यांनी ही रिकामी वाटी दिली असून

तुम्हाला या वाटीत ब्रह्म भरून द्यायला सांगितले आहे.' समर्थ हसले. ते म्हणाले - 'आज येथे मुक्काम कर. उद्या सकाळी ताजे ताजे ब्रह्म भरून देतो.' दुसऱ्या दिवशी तो शिष्य निघण्याच्या तयारीने आला आणि त्याने पुन्हा समर्थाकडे ती वाटी दिली. समर्थ पक्के ब्रह्मज्ञानी होते. ते त्याला म्हणाले - 'अरे, या वाटीत आधीपासूनच ब्रह्म आहे. शंकराचार्यांना या वाटीतले ब्रह्म काढून टाकायला सांग म्हणजे मी नवे ब्रह्म त्यात भरून देतो.' शिष्य साताऱ्याला गेला आणि त्याने समर्थाचा निरोप शंकराचार्यांना सांगितला. त्यावरून समर्थ खरोखर ब्रह्मज्ञानी आहेत याची त्यांना खात्री पटली. मग गडावर येऊन त्यांनी समर्थाचे दर्शन घेतले. ब्रह्म जर सगळीकडे व्यापून आहे तर वाटी ब्रह्माशिवाय रिकामी कशी असेल ?

४७. शिष्यांनी घेतली समर्थाची परीक्षा !

समर्थाचे सुमारे १४०० शिष्य होते. हे सारे शिष्य फार सश्रद्ध होते असे नाही. त्यांतले काही तर्कटी तर काही संशयी होते. महापुरुषाच्या सहवासात आलेले सगळे लोक मोक्षाचे अधिकारी असतातच असे नाही. सत्पुरुषांच्या भोवती हौसे, नवसे, गवसे अशी सगळ्यांची गर्दी असणारच. काही लोकांच्या मनात समर्थाबद्दल नाना प्रकारचे विकल्प असत. पण समर्थांनी कधी चमत्कार करून तर कधी दृष्टी देऊन त्यांचे विकल्प दूर केले.

मेघःश्याम नावाचा एक शिष्य होता. त्याला सर्वांगाला चंदन लावायची सवय होती. अशा प्रकारे सर्वांगाला चंदन फासणे समर्थांना मान्य नव्हते. त्याला फार सांगायची सोयही नव्हती. मात्र त्याच्या सर्वांगावर जेव्हा फोड आले तेव्हा मात्र तो समर्थांना शरण आला. पुढे समर्थांच्या कृपेने त्याचे ते फोड बरे झाले.

एक शिष्य समर्थ गावाला गेले असताना समर्थांच्या पलंगावर निजला. समर्थांना तो पलंग शिवछत्रपतींनी दिला होता आणि सद्गुरूंनी वापरलेला पलंग म्हणून बरेचशे शिष्य त्याचे पावित्र्य राखत होते. मात्र हा शिष्य सरळ त्या पलंगावर जाऊन झोपला. तो जेव्हा झोपेतून उठला तेव्हा त्याला पलंगाच्या चारही बाजूंना राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न हे चार धनुर्धारी उभे असलेले दिसले. त्यामुळे तो घाबरून मोठ्याने ओरडला व बेशुद्ध पडला. थोड्या वेळाने शुद्धीवर आला. मात्र पुन्हा त्या पलंगावर तो कधीही झोपला नाही. एका शिष्याने एकदा समर्थांना एका खोलीत कोंडून ठेवले. 'समर्थ जर खरंच मारुतीचे अवतार असतील तर ते स्वतःची सुटका करून घेतील' असा त्याने स्वतःशी विचार केला. नंतर समर्थांना बाहेर आलेले पाहून तो खजिल झाला.

४८. कल्याणाने त्याच्या थोबाडीत मारली

रंगनाथस्वामींच्या कथेत आपण पाहिले की, त्यांचा राजयोग होता. ते स्वतः विरक्त असले तरी वैभव त्यांच्या पाठीमागे धावत असे. याबाबतीत एक धोका संभवतो. एखादा पारमार्थिक गुरु किंवा साधक अत्यंत विलासी वृत्तीने राहून 'आपण फार त्यागी आहोत, पण आपल्या नशिवात राजयोग आहे' असा खोटा दावा करू शकतो. यामध्ये आपण स्वतःचीच फसवणूक करू शकतो. अशा वेळी आपण खरंच राजयोगी आहोत की विलासी, हे संतांकडून समजावून घेणे आवश्यक आहे. यासंबंधी चाफळला घडलेला प्रसंग मोठा बोलका आहे.

समर्थांचा एक शिष्य चाफळला रामनवमी उत्सवासाठी आला. तो स्वतःला राजयोगी समजत होता. त्याच्याबरोबर त्याचे काही शिष्यही आले होते. हे शिष्य त्याला वारा घालीत, त्याचे पाय दाबत, तो

उन्हात चालू लागला म्हणजे त्याच्या डोक्यावर छत्र धरीत. त्यामुळे समर्थांचे बाकीचे शिष्य त्याला नावं ठेवू लागले. पण तो म्हणे - 'मला सुख-दुःख, शीत-उष्ण, मान-अपमान हे सारे काही सारखे आहे. केवळ नशिवात राजयोग आहे म्हणून मी या सगळ्या भोगांचा स्वीकार करतो.' ही चर्चा समर्थांच्या कानावर गेली. त्यांनी त्या शिष्याची परीक्षा पाहायचे ठरविले. समर्थ कल्याणला म्हणाले - दुपारी आरतीच्या वेळेला प्रदक्षिणा घालताना त्याचे शिष्य त्याच्या डोक्यावर छत्र धरून चालत असतात. त्या वेळी तू सगळ्यादेखत प्रदक्षिणा वाटेवर त्याच्या थोबाडीत मार. त्यावर त्याची प्रतिक्रिया काय होते ते पाहू. ठरल्याप्रमाणे कल्याणाने त्याच्या थोबाडीत मारली तेव्हा कल्याणस्वामींचे पाय त्याने धरले. त्या शिष्याचा राजयोग खरा असल्याची समर्थांची आणि सर्व शिष्यांची खात्री पटली.

४९. महापुरातील भोवऱ्यात समर्थ ध्यानस्थ

समर्थ पट्टीचे पोहणारे होते. त्यांना जलस्तींभिनी विद्या अवगत होती. ज्याप्रमाणे समाधी अवस्थेत एखादा योगी पुरुष तासन्तास राहू शकतो, त्याप्रमाणे समर्थ पाण्यात श्वास कोंडून तासन्तास राहू शकत. विशेषतः एखाद्या नदीला पूर आला असला म्हणजे त्यात पोहायला समर्थांना आवडे. कठीण परिस्थिती असली म्हणजे आढ्यान स्वीकारायला ते सर्वकाळ तयार असत.

एकदा समर्थ पाटणहून हेळवाकच्या घळीत निघाले होते. वाटेत कोयना नदी होती. कोयनेला प्रचंड पूर होता. तो महापूर पाहिल्यावर समर्थांच्या बाहूंना स्फुरण चढले. समर्थांनी त्या महापुरात नदी ओलांडू नये, असे सारे जण म्हणत होते. पाटणचे चांदजीराव पाटील लकडांची सांगड आणून द्यायला तयार होते. पण समर्थांनी त्या महापुरात उडी घेतली. जेव्हा समर्थ भोवऱ्यात सापडले आणि दिसेनासे झाले,

तेव्हा समर्थ नदीत बुडाले असावेत, अशी कल्पना करून सारे जण शोक करू लागले. कल्याणस्वामींना-देखील जलस्तींभिनी विद्या अवगत होती. समर्थांच्या तालमीत तेदेखील पोहण्यात तरबेज झाले होते. त्यांनी त्या भोवऱ्यात उडी घेतली. ते भोवऱ्याच्या तळाशी गेले. तिथे समर्थ पच्चासन घालून ध्यानस्थ बसले होते. कल्याणस्वामींनी समर्थांना खांद्यावर उचलून कोयनेच्या किनाऱ्यावर आणले. कल्याण आणि समर्थ या दोघांना पाहून सर्वांना आनंद झाला. समर्थ हळूहळू देहबोधावरती आले. पाटणच्या लोकांनी वाजत-गाजत त्यांची मिरवणूक काढली. समर्थांनी पाटणला मठ स्थापन केला. समर्थांनी दिलेले रामपंचायतन आजही सरदार पाटणकरांच्या घराण्यात पाहायला मिळते. त्यांच्या घराण्यात ते रामनवमीचा उत्सव संपन्न करतात.

५०. कल्याणा, हत्तीला आवर !

चाफळला रायगडावरून दोन हत्ती, दोन माहूत, दोन कर्णे दरवर्षी रामनवमी उत्सवासाठी येत असत. समर्थ अष्टमीपर्यंत चाफळजवळील रामघळीत राहात. लोकांनी फक्त चाफळच्या रामाचे दर्शन घ्यावे, रामाची उपासना करावी, आपले महत्त्व वाढवू नये म्हणून समर्थ आठ दिवस एकांतात राहात. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे झाल्यास -

दास डोंगरी राहतो । यात्रा देवाची पाहतो ।

देवा भक्तांसवे ध्यातो । नित्यनेमे ।

नवमीला रामजन्माचे कीर्तन ते करीत. त्यावेळी सगळ्या भक्तांना त्यांच्या दर्शनाचा आणि श्रवणाचा लाभ होत असे. समर्थांनी तंजावरहून पंचधातूंचे रामपंचायतन उत्सवमूर्ती म्हणून आणले होते. या पंचायतनाची हत्तीवरून भव्य मिरवणूक नवमीला निघत असे.

एक वर्ष असे घडले की, मिरवणूक सुरू होण्यापूर्वी काही वात्रट मुलांनी हत्तीच्या खोड्या

काढायला सुरुवात केली. हत्ती बराच वेळ शांत उभा होता. अखेर तो संतापला आणि मंदिराच्या आवारात सैरावैरा धावू लागला. लोकही भीतीने जीव मुठीत धरून इतस्ततः धावू लागले. हत्ती माहुताचे ऐकत नव्हता. माहुतानेच हत्ती सोडून दिल्यामुळे नेमके काय करावे, हे कोणालाच सुचेना. लोकांचा आरडाओरडा आणि गोंधळ ऐकून समर्थ तिथे आले आणि कल्याणला म्हणाले - 'कल्याणा, पाहतोस काय ? हत्तीला आवर.' त्यासरशी कल्याण मंदिराच्या आवारात पुढे आला. तो हत्तीच्या समोर उभा राहिला. हत्ती जेव्हा चित्कार करीत घुमू लागला तेव्हा कल्याणने हत्तीच्या गंडस्थळावर असा जोरदार तडाखा दिला की तो हत्ती मटकन खाली बसला. समर्थांनी त्या हत्तीच्या अंगावरून प्रेमाने हात फिरवला तेव्हा तो हत्ती शांत झाला. समर्थांचे शिष्य असे बलदंड होते. त्यांना प्रसंगाधान होते.

५१. आजची कथा तुम्ही करायची

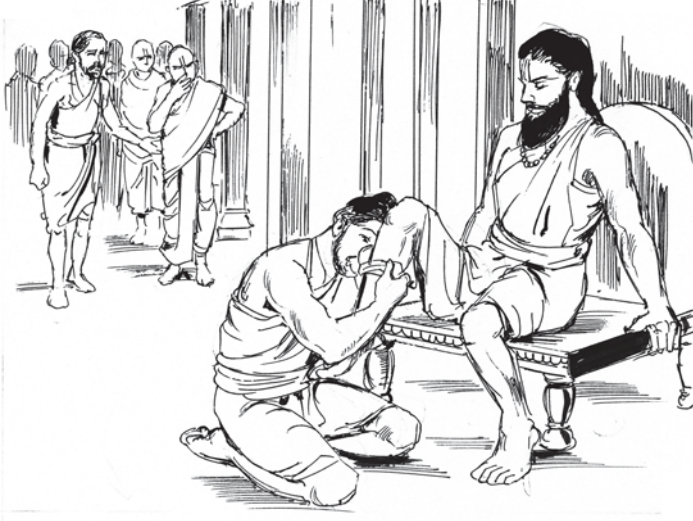
समर्थ रामदासांच्या भेटीची एक मोठी गोड कथा गिरिधरस्वामींनी 'स्वामी-दर्शन' या ग्रंथात दिली आहे. आपण पाहिले की, रामनवमी उत्सवात समर्थ नवव्या दिवशी सामील होत असत. त्या दिवशी त्यांची कथा होत असे. एका उत्सवात ते कथेसाठी व्यासपीठावर आले. श्रोत्यांमध्ये गिरिधरस्वामी होते. गिरिधरांनी नुकताच कीर्तनाचा अभ्यास सुरू केला होता. त्याने रामजन्माचे आख्यान बसवले होते. समर्थांची एक पद्धत होती. व्यासपीठावर चढल्यावर ते दीर्घकाळ सर्व श्रोत्यांकडे पाहत त्यांना वंदन करीत असत. 'तुम्ही श्रोते जगदीशमूर्ती' अशी त्यांची प्रामाणिक धारणा होती. 'श्रोते परमेश्वरचि केवळ' या भूमिकेतून त्यांचे श्रोत्यांना वंदन असे.

त्या दिवशी ते वंदन करीत असताना गिरिधरांच्या मनात असे येऊन गेले की आजची

कथा आपण करावी. वस्तुतः समर्थ कथा करण्यासाठीच व्यासपीठावर आले होते. योजनेनुसार त्यांचीच कथा होणार होती. पण मानवी मन मोठे विचित्र आहे. जे घडणार नाही, ते गिरिधरांच्या मनात येऊन गेले. पण आश्चर्य असे की, श्रोत्यांना वंदन करताना समर्थांची दृष्टी गिरिधरांवर खिळली आणि त्यांनी खूप करून गिरिधरांना व्यासपीठावर बोलावून घेतले. गिरिधरांची छाती धडधडू लागली. ते व्यासपीठावर पोहोचले. त्यांच्या हातात वीणा देऊन समर्थ म्हणाले - 'आजची कथा तुम्ही करायची आहे.' गिरिधरांचे डोळे पाणावले. त्या दिवशीची त्यांची कथा खूप रंगली. त्यांना असा अनुभव आला की, त्यांच्यासमोर उपस्थित असलेले श्रोते प्रत्यक्ष भगवद्स्वरूप आहेत. त्यांचा हा भाव शेवटपर्यंत टिकून राहिला.

५२. समर्थांनी शिष्यांची परीक्षा घेतली

चाफळ ही समर्थ संप्रदायाची राजधानी होती. एव्हाना समर्थ संप्रदाय महाराष्ट्रात सर्वत्र पसरलेला होता. शिष्यसंख्याही वाढली होती. समर्थांची कृपा संपादन करण्यासाठी अनेक शिष्य चाफळला येऊन राहत. समर्थांच्या सहवासात भजन, रामनाम संकीर्तन, प्रवचन, कीर्तन यात त्यांचा वेळ चांगला जात असे. अधून-मधून समर्थ आपल्या शिष्यांची परीक्षा पाहत असत.

एके दिवशी समर्थांनी पहाटे उठल्या उठल्या कण्हायला सुरुवात केली. समर्थांची प्रकृती बरी नसावी, असे वाटून सगळे शिष्य त्यांच्या भोवताली गोळा झाले. शिष्यांना पाहून समर्थ जरा जास्तच कण्हू लागले. 'महाराज, आपल्याला काय झाले आहे? आम्ही आपली नेमकी कशी सेवा करू शकतो?' असे नाना प्रश्न शिष्य विचारू लागले. त्रासिकपणे समर्थ म्हणाले - 'मी रात्रभर जागा आहे. माझ्या

पोटरीला फार मोठे गळू झाले आहे.' एका शिष्याने विचारले - 'मी वैद्यांना बोलावून आणू का?' दुसऱ्या शिष्याने विचारले - 'मी ते गळू फोडू का? मला गळू फोडता येते.' समर्थ कण्हत म्हणाले - 'नाही, ते गळू फोडून काही होणार नाही. त्यावर एकच उपाय आहे. पण तो अत्यंत अघोरी आहे. कुणी हे गळू चोखून खाल्ले तर माझे दुखणे बरे होईल, पण हे विषारी गळू जो कोणी चोखेल तो मरण पावेल.' हळूहळू एकेका शिष्याने काढता पाय घेतला. त्यांची कृत्रिम सहानुभूती संपुष्टात आली. कल्याणने मात्र ते गळू चोखण्याचे ठरवले. समर्थांनी पायाला बांधलेली पट्टी बाजूला केली तेव्हा पोटरीला हापूसचा एक आंबा लावला होता. कल्याणस्वामींनी ताव मारीत तो आंबा खाल्ला. पण या निमित्ताने सर्व शिष्यांची परीक्षा झाली.

५३. समर्थ कल्याणाला रागावले

१६७६ साली शिवाजी महाराज साताऱ्याला होते. ते विषमज्वराच्या तापाने ७० दिवस आजारी होते. त्या वेळी समर्थाचा मुक्काम शिवथरघळीत होता. महाराज आजारी असल्याचे समर्थांना कळले. महाराजांसंबंधी सगळी कामे समर्थांचे पारिपत्य अधिकारी दिवाकर गोसावी पाहत असत. परंतु दिवाकर गोसावी मुलाच्या लम्नानिमित्त महाबळेश्वरला गेले होते. समर्थांनी शिवाजी महाराजांसाठी तीर्थ आणि अंगारा देऊन कल्याणस्वामी यांना महाराजांकडे साताऱ्यास पाठवले. त्या वेळी समर्थांचे शिष्य प्रवासासाठी घोड्याचा वापर सर्रास करीत. कल्याणस्वामी साताऱ्यास आले. त्यांनी शिवछत्रपतींची भेट घेतली. समर्थांनी अंगारा आणि तीर्थ पाठवल्यामुळे महाराजांना खूप बरे वाटले. कल्याणस्वामी दोन दिवस साताऱ्यात थांबले. माघारी निघताना त्यांनी शिवाजी महाराजांची भेट घेतली. महाराजांनी त्यांना आस्थापूर्वक विचारले - 'मी करण्याजोगे काही काम असेल तर सांगा. तेवढीच

स्वामींची सेवा घडेल.' कल्याणस्वामींचे धाकटे भाऊ साताऱ्याजवळील मठाचे मठपती होते. त्यांच्यासाठी काहीतरी मागून घेण्याचा मोह कल्याणस्वामींना झाला. ते महाराजांना म्हणाले - 'आमुचे धाकटे बंधू दत्तात्रेय गोसावी शिरगाव प्रांती रहात्याती. रामाचे सर्व चालवत्याती. त्यास ११ गोधन देणे.' शिवछत्रपतींनी शिरगावला ११ गायी पाठविल्या. कल्याणस्वामींना खूप बरे वाटले. ते शिवथरघळीत परतले. त्यांनी गायी मागून घेतल्याची घटना जेव्हा समर्थांना कळली तेव्हा आपल्या या लाडक्या शिष्याला समर्थ आयुष्यात पहिल्यांदा रागावले. समर्थ म्हणाले, - 'कल्याणा, आर्जव वृत्तीने मागणे हा निःस्पृहाचा धर्म नव्हे. इतके दिवस आमच्या सहवासात राहून आपण आम्हास काय जाणले ?' या एका घटनेवरून समर्थांची निःस्पृहता ध्यानात येते. तसेच सार्वजनिक जीवनात वावरताना साधकाने किती काळजी घ्यायला हवी ते कळते.

५४. वासुदेव, नाग खरा आहे की खोटा ?

वासुदेव गोसावी ऊर्फ सदाशिवशास्त्री येवलेकर यांचा वादात एका मोठीविक्रयाकडून कसा पराभव केला ते आपण पाहिले. ते वासुदेव गोसावी पुढे समर्थांचे अनन्य भक्त झाले. तथापि अधूनमधून त्यांचा वाद घालायचा स्वभाव डोके वर काढी. एकदा समर्थांनी त्यांची चांगलीच फजिती केली. समर्थांनी त्यांना विचारले - 'वासुदेवा, हे जग डोळ्यांना दिसते ते खरे आहे की खोटे आहे ?' वासुदेव म्हणाला - 'स्वामी, हे जग खोटे आहे.' समर्थांनी त्यांच्या अंगावर एक नाग फेकला आणि विचारले - 'वासुदेवा, डोळ्यांनी दिसणारा हा नाग खरा आहे की खोटा आहे ?' वासुदेव गोसावी भीतीने थरथर कापत होते पण साप खोटा आहे, असेही म्हणत होते. तेव्हा समर्थांनी विचारले - 'साप खोटा आहे तर एवढी भीती का वाटते ?' वासुदेव गोसाव्यांना भीतीचे कारण काही सांगता येईना. तेव्हा समर्थ म्हणाले - 'केवळ शब्दज्ञानाने मायेचा प्रभाव कमी होणार नाही.

त्यासाठी सद्गुरूंना शरण जाऊन प्रत्यक्ष उपासना करावी लागते.'

एकदा वासुदेव गोसावी यांनी रामनामावर एक पांडित्यपूर्ण ग्रंथ लिहिला. समर्थांची अशी धारणा होती की, भगवंताचे नाव श्रद्धेने आणि प्रेमाने घ्यावे. त्यामध्ये न्यासपूर्वक किंवा ध्यानपूर्वक तांत्रिक विधी समर्थांना अपेक्षित नव्हता. पण वासुदेव गोसावींनी लिहिलेला पांडित्यपूर्ण ग्रंथ समर्थांना आवडला नाही. अशा ग्रंथामुळे संप्रदायात शिष्यांचा मानसिक गोंधळ वाढेल म्हणून त्यांना संप्रदायाच्या जपविधीमध्ये नवी विलष्ट प्रक्रिया नको होती. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, या घटनेनंतर वासुदेव गोसावींची वाचा बंद पडली. त्याने कागदावर लिहून समर्थांना विचारले - 'माझी काही चूक झाली का ?' त्याने आपण लिहिलेला रामनामावरील ग्रंथ नष्ट केला तेव्हा त्याला पुन्हा बोलता येऊ लागले.

५५. मेलेल्या गायीने दूध दिले

समर्थाच्या काळात कोल्हापूर जिल्ह्यात पाटगाव येथे मौनीबाबा नावाचे अधिकारी सत्पुरुष होते. ते दीर्घायुषी होते. असे म्हणतात की, समर्थाच्या काळात ते ७०० वर्षांचे होते. एकदा समर्थांनी आपले शिष्य दत्तात्रेय गोसावी यांना मौनीबाबांकडे दर्शनासाठी पाठविले. संतांच्या दर्शनाला रिक्त हस्ते जाऊ नये म्हणून समर्थांनी दत्तात्रेय गोसावी यांच्याजवळ मौनीबाबांना देण्यासाठी अकरा खारका दिल्या. दत्तात्रेय पाटगावला पोहोचले. मौनीबाबांची परीक्षा पाहावी, असे त्यांच्या मनात आले. त्यांनी एक खारीक स्वतःकडे ठेवली आणि दहा खारका मौनीबाबांना दिल्या. मौनीबाबांनी त्या खारका मोजल्या आणि ते हसायला लागले. दत्तात्रेय गोसावी गोंधळले. 'अकरावी खारीक कुठे ?' असे जेव्हा मौनीबाबांनी विचारले तेव्हा दत्तात्रेय गोसावी वरमले. त्यांनी ती खारीक मौनीबाबांना दिली. समर्थ आणि मौनीबाबा या दोघांना परस्परान्बद्दल आदर होता. मात्र समर्थांचे शिष्य कधी मौनीबाबांची परीक्षा पाहत तर मौनीबाबांचे

शिष्य समर्थांची परीक्षा पाहत.

एकदा मौनीबाबांचे २-३ शिष्य समर्थांची परीक्षा पाहण्यासाठी चाफळला येऊन राहिले. समर्थ चमत्कार करू शकतात की नाही हे त्यांना बघायचे होते. समर्थ एक दिवस मांड नदीत स्नान करीत होते. स्नान करता करता त्यांना भूक लागली म्हणून ते आंघोळ करतानाच भाकरी खाऊ लागले. 'ज्यांना एवढी भूक आवरत नाही ते काय चमत्कार करणार?' असा विचार शिष्यांच्या मनात येऊन गेला. तेवढ्यात एक बाई रडत आली आणि 'आपली गाय मेली' असे समर्थांना सांगू लागली. समर्थांनी कल्याणाला हाक मारली आणि म्हणाले - 'भाकरी फार कडक आहे, या म्हणतात त्या गायीचे दूध काढून आण.' कल्याणस्वामी त्या बाईंबरोबर निघाले. मौनीबाबांचे शिष्य मोठ्या कुतूहलाने त्यांच्याबरोबर निघाले. कल्याणाने विनंती करताच ती मृत गाय उठली आणि तिने दूध दिले. हा प्रकार पाहताच मौनीबाबांच्या त्या शिष्यांना समर्थांचा अधिकार कळला.

५६. शिष्योत्तम उद्धव

आपण यापूर्वी पाहिले, की समर्थानी आपल्या शिष्यांना अभ्यासाची प्रेरणा दिली. त्यांच्याकडून नाना ग्रंथ लिहवून घेतले. अनेक कीर्तनकार तयार केले. जे कीर्तनकार विशेष तयारीचे आहेत त्यांची कीर्तनसेवा चाफळच्या रामासमोर ठेवली जाई. अशा कीर्तनाला समर्थ जातीने उपस्थित राहत असत. कीर्तनाला रामाभोवती भालदार-चोपदार उभे असत. चवऱ्या आणि मोर्चेळ घेऊन रामाला वारा घालीत असत. कीर्तनकारबुवा दास-मारुतीजवळ उभे राहत असत तर समर्थ श्रवणासाठी रामाच्या चरणाजवळ बसत असत. मधला संपूर्ण मंडप श्रोत्यांनी फुललेला असे. तबला, पेटी, टाळ, मृदुंग या सर्वांची कीर्तनाला साथ असे.

एक दिवस उद्धवस्वामींचे कीर्तन सुरू होते. स्वतः समर्थ श्रवणाला बसले होते. उद्धव म्हणजे समर्थांचे पहिले शिष्य. त्यांचा व्यासंग दांडगा होता. त्यांचे कीर्तन खूप रंगले. समस्त श्रोतृवृंद भावविभोर झाला होता. उद्धव पायात वाळा बांधून नाचण्यात

दंग झाले होते. कीर्तन चालू असताना समर्थ अक्षरशः धावत उद्धवाकडे आले. समर्थानी पाहिले की प्रत्यक्ष दासमारुती हातात झांज घेऊन नाचतो आहे. दासमारुती आणि उद्धव या दोघांची नाचताना २-४ वेळा टक्कर झाली. त्या वेळी हनुमंताच्या अंगाचा शेंदूर उद्धवांच्या पांढऱ्या वस्त्राला लागला. या घटनेनंतर समर्थानी उद्धवाला कायम शेंदरी रंगाचे वस्त्र अंगावर परिधान करायला सांगितले. या उद्धवाची समर्थानी एकदा परीक्षा घेतली होती. ते उद्धवाला म्हणाले - 'मला खूप तहान लागली आहे तेव्हा पाणी आण.' उद्धव पाणी घेऊन येत असतानाच समर्थ घोड्यावर बसले आणि चाफळच्या रानात मनसोक्त घोडा पळवू लागले. उद्धव पाण्याचा तांब्या घेऊन तेवढा वेळ त्यांच्या पाठीमागे धावत राहिले. शेवटी एका झाडाजवळ समर्थ थांबले आणि त्यांनी उद्धवाला अत्यंत प्रेमाने मिठी मारली.

५७. श्रद्धा ठेवल्याने हनुमंताचे दर्शन

तंजावरचे मेरुस्वामी काही काळ समर्थांच्या सहवासात राहिले होते. त्यांनी 'रामसोहळा' या ग्रंथात समर्थांची एक गमतीशीर आठवण दिली आहे. एकदा समर्थांना प्रवासात एक ब्राह्मण भेटला. हा ब्राह्मण संसारातील कटकटीने अतिशय संत्रस्त झाला होता. त्याची हनुमंतावर खूप निष्ठा होती. समर्थ हनुमंताचा अवतार आहेत, असे त्याला कुणीतरी सांगितले. याने समर्थांना बरोबर गाठले आणि त्यांचे पाय धरले. त्याने समर्थांना विनवणी केली की, कसेही करून मला हनुमंताचे दर्शन घडवा. समर्थांनी त्याला समजावून सांगण्याचा खूप प्रयत्न केला. पण तो देखील जिद्दी होता. घरदार सोडून तो समर्थांबरोबर चाफळला आला. त्याने अनेक वर्षे समर्थांची सेवा केली. चाफळ्या मारुती मंदिरात तो भीमरूपी स्तोत्राची अनेक आवर्तने करी. अशा प्रकारे त्याच्या पुण्याचा संचय झाला.

एक दिवस तो समर्थांबरोबर एका गावात गेला. तेथील हनुमान मंदिरात उत्सवानिमित्त जेवणाच्या

पंक्ती उठत होत्या. त्या पंक्तीत एक वृद्ध मनुष्य जेवायला बसला होता. त्याच्याकडे अंगुली निर्देश करून समर्थ म्हणाले, 'प्रत्यक्ष मारुतराय त्या वृद्ध माणसाच्या रूपात जेवायला आले आहेत. त्यांचे जेवण झाले की तू त्यांचे पाय धर. ते तुला मारुतीरायाचे दर्शन घडवतील. मात्र तोपर्यंत तू त्यांचे पाय सोडू नकोस.' एवढी वर्षे समर्थांची सेवा आणि हनुमंताची उपासना करून त्या ब्राह्मणाची चांगलीच तयारी झाली होती. जेवण झाल्यावर त्याने त्या वृद्धाचे पाय अत्यंत श्रद्धेने धरले. त्या वृद्धाने आपण हनुमंत नसल्याचे त्या ब्राह्मणाला खूप समजावून सांगितले. पण समर्थांच्या वचनावर विलक्षण श्रद्धा असल्यामुळे त्या ब्राह्मणाने त्या वृद्धाचे पाय शेवटपर्यंत सोडले नाहीत. अखेर त्या वृद्धाने प्रत्यक्ष हनुमंताच्या रूपात त्या ब्राह्मणाला दर्शन दिले. त्यासाठी त्याने सर्वसंग परित्याग केला होता.

५८. कोंबडी बळी देणारा मांत्रिक

एकदा समर्थ भ्रमण करीत असताना त्यांचा मुक्काम भैरोबाच्या मंदिरात पडला. समर्थ रात्री फार थोडा वेळ निजत. रात्रीचा बराच काळ ते नामस्मरण करीत बसत. भैरोबाच्या मंदिरात बसून अशा प्रकारे भगवद्‌चितन करीत असताना त्यांना मंदिरात माणसांची चाहूल लागली. तसेच एका कोंबड्याचे केविलवाणे ओरडणे ऐकू आले. त्या मंदिरात एक मांत्रिक आणि एक गृहस्थ कोंबडे घेऊन आले होते. 'हे काय चालले आहे ?' समर्थांनी त्या दोघांना विचारले. त्यावर ते गृहस्थ म्हणाले, 'मला रात्री स्वप्नात भैरोबानं दृष्टांत दिला की, तू मला मध्यरात्री कोंबडे अर्पण कर म्हणजे तुझा आजार बरा होईल. गेले कित्येक दिवस माझा ताप उतरत नाही. म्हणून मी या मांत्रिकाकरवी कोंबडे अर्पण करीत आहे.'

समर्थांनी गंमत केली. त्यांनी त्या मांत्रिकाचा आणि गृहस्थाचा हात पक्का धरला आणि समर्थ म्हणाले, 'मी गेले कित्येक दिवस आजारी आहे. मला

भैरोबाने दृष्टांत दिला की तू मला दोन माणसांचा बळी दे म्हणजे तुझे दुखणे बरे होईल.' समर्थांनी त्या दोघांचा हात इतका गच्च धरला होता की ते दोघेजण घाबरले. समर्थांचे पिळदार शरीर पाहून आपले मरणच डोळ्यांसमोर दिसू लागले. त्यांनी आपल्या हातून ती कोंबडी सोडून दिली. ती घाबरलेली कोंबडी स्वतःचा जीव वाचविण्यासाठी पळत सुटली. समर्थांनी देखील त्या दोघांना सोडून दिले आणि प्रेमाने त्यांना समजावून सांगितले की, ज्या उपासना पद्धतीत एखाद्या जीवाचा बळी घेतला जातो ती उपासना पद्धत चुकीची आहे.

भैरोबालासुद्धा अशा प्रकारे कोंबड्यांचा बळी नको असतो. हा सर्व तुमच्या मनाचा खेळ आहे. पुढे समर्थांच्या कृपेने त्या गृहस्थाचा ताप पूर्णपणे निघून गेला. समर्थ अशा प्रकारे अंधश्रद्धांच्या विरुद्ध होते.

५९. शिवराज्याभिषेकामुळे समर्थ आनंदित

६ जून १६७४ ! ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी या दिवशी छत्रपती शिवाजी महाराजांना राज्याभिषेक होणार होता. साडेतीनशे वर्षांच्या काळ्याकभिन्न अमावास्येनंतर महाराष्ट्रात स्वातंत्र्याची पौर्णिमा दिसत होती. रायगडावर प्रचंड आनंदोत्सव संपन्न होत होता. समर्थांच्या गुप्त राजकारणाचा एक भाग म्हणून समर्थ राज्याभिषेकाच्या प्रत्यक्ष सोहळ्यात मुद्दाम सामील झाले नाहीत. त्या वेळी ते मुद्दाम प्रतापगडावर थांबले होते. प्रतापगडावरील देवीला त्यांनी शिवछत्रपतींसाठी 'तुझा तू वाढवी राजा । सीघ्र आम्हाची देखता ।' अशी प्रार्थना केली होती. देवीने त्यांची इच्छा पूर्ण केली होती. म्हणून देवीची विशेष पूजा करण्यासाठी समर्थ प्रतापगडावर आले होते.

महाराजांना राज्याभिषेक पहाटे ५ वाजून ४० मिनिटांनी होणार होता. त्या वेळी महाराजांच्या ताब्यात तीनशे साठ (३६०) किल्ले होते. असे ठरले होते की, या सर्व किल्ल्यांवर पहाटे ५.४० ला तोफेच्या तीन

सलामी देण्यात याव्यात आणि त्याच वेळी प्रत्येक किल्ल्यावरील किल्लेदाराने शिवछत्रपतींनी धारण केलेल्या संस्कृत पदवीचा जयघोष करावा. समर्थ मोठ्या आतुरतेने त्या क्षणाची वाट पाहत होते. आणि अखेर तो क्षण आला. तोफांचे आवाज आणि किल्लेदारांची ललकारी ऐकताच समर्थाना आनंदीआनंद झाला. त्यांचे कवी मन गाऊ लागले -

‘बुडाले सर्व ही पापे । हिंदुस्थान बळावले ।
अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंदवनभूवनी ॥
बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंच्छ संहार जाला ।
मोडिली मांडिली क्षेत्रे । आनंदवनभूवनी ॥

सुमारे ७० कडव्यांच्या या काव्यात समर्थानी आपल्याला झालेला आनंद व्यक्त केला आहे. आता येथून पुढे शिवछत्रपतींच्या राजवटीत स्त्रियांवर अत्याचार होणार नाहीत आणि प्रजा आनंदात राहिल या कल्पनेने समर्थ मनोमन आनंदले होते.

६०. वेणास्वामींना हनुमत्स्वरूपात समर्थदर्शन

संत वेणाबाई ३० वर्षे समर्थांच्या सहवासात होत्या. मात्र समर्थांना त्या पूर्णपणे ओळखू शकल्या नव्हत्या. समर्थांचे नेमके स्वरूप काय आहे याचे त्यांना कुतूहल होते. एक दिवस समर्थांनी त्यांची इच्छा पूर्ण करण्याचे ठरविले.

समर्थ सज्जनगडावर असताना वेणाबाई रोज स्वयंपाक करत असत. स्वयंपाकघराला लागूनच समर्थांची खोली होती. समर्थ जेवताना कायम एकटे जेवत असत. त्यामुळे त्यांची एकवाढच असायची. एकदा समर्थांचे ताट वाढून त्यांच्या खोलीत ठेवले म्हणजे समर्थ खोलीचे दार लोटून घेत आणि एकांतात भगवद्‌चिंतनात भोजन करीत. एक दिवस वेणाबाईंनी नेहमीप्रमाणे समर्थांच्या भोजनाची तयारी केली. समर्थ दार लोटून भोजनाला बसले. वेणाबाईंना एकदम आठवले की, आपण कोशिंबीर वाढायचे विसरलो. समर्थ अजून जेवायला बसले नसतील असे गृहीत धरून ती कोशिंबीर घेऊन आली आणि तिने

समर्थांच्या खोलीचे दार उघडले. समर्थ तिला दिसलेच नाहीत. त्यांच्या जागी प्रत्यक्ष मारुतीराय भोजन करीत आहेत हे तिने पाहिले आणि चर्मचक्षूंना ते दर्शन सहन न झाल्याने वेणाबाई बेशुद्ध होऊन पडली. समर्थांनी त्यांच्या मस्तकावर हात ठेवताच त्या पुन्हा शुद्धीवर आल्या.

या घटनेनंतर वेणाबाईंच्या लक्षात आले की, समर्थ प्रत्यक्ष हनुमंताचेच अवतार आहेत. अशा दिव्य पुरुषाच्या चरणांवर देह ठेवावा असे त्यांना वाटू लागले. त्यानुसार १६७८ साली चैत्र महिन्याच्या अखेरीस सज्जनगडावर वेणाबाईंचे कीर्तन ठेवण्यात आले. स्वतः समर्थ त्यांचे कीर्तन ऐकायला बसले होते. कीर्तन संपताच वेणाबाईंनी समर्थांचे चरण धरले. त्यांच्या चरणांना अखेरचा अश्रूंचा अभिषेक केला आणि त्यांनी देह ठेवला. आजही सज्जनगडावर वेणाबाईंचे समाधी मंदिर पाहायला मिळते.

६१. शिवरायांचा आठवावा प्रताप

३ एप्रिल १६८० ! हनुमान जयंतीचा दिवस. त्या दिवशी सह्याद्रीवर वज्राघात झाला. छत्रपती शिवाजी महाराज मरण पावले. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूचा समर्थांच्या मनावर फार मोठा आघात झाला. ३ महिने त्यांनी स्वतःला अंधाच्या खोलीत कोंडून घेतले. समर्थांनी अन्न-पाणी वर्ज्य केले. शिष्यांनी खूप आग्रह केला म्हणजे ते केवळ दूध पीत असत. शिव-पुत्र संभाजी, महाराजांच्या पश्चात गादीवर बसला. तो पित्यासारखाच पराक्रमी होता. समर्थांनी त्यांना शेवटचा संदेश पाठवला -

‘शिवरायाचे आठवावे रूप ।

शिवरायाचा आठवावा प्रताप ।

शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळी ॥

शिवरायाचे कैसे बोलणे ।

शिवरायाचे कैसे चालणे ।

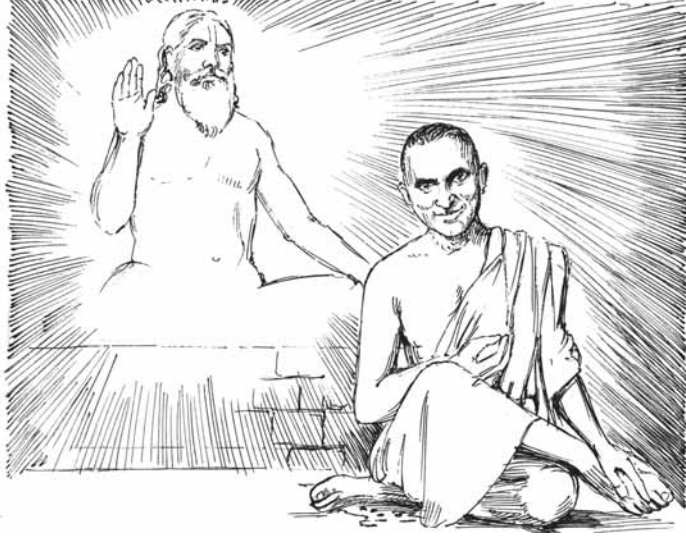
शिवरायाचे सलगी देणे । कैसे असे ॥

शिवछत्रपतींच्या मृत्यूनंतर समर्थांना असे वाटू लागले की, आपले अवतारकार्य संपलेले आहे. त्यांनी

निरवा-निरवीची भाषा सुरू केली. आपण माघ वद्य नवमीला देहत्याग करणार आहोत याची समर्थांनी १५ दिवस आधी शिष्यांना पूर्वकल्पना दिली. त्यामुळे माघ वद्य नवमीला गडावर समर्थांचे शेकडो शिष्य जमले होते. सारे जण मोठ्याने रामनामाचा गजर करीत होते. समर्थ पलंगावर मांडी घालून ध्यानस्थ बसले होते. अक्काबाई रडू लागल्या. तेव्हा समर्थांनी विचारले, ‘इतके दिवस आमच्या सहवासात राहून हाच वेदान्त शिकलात का ?’ तेव्हा अक्काबाई म्हणाल्या, ‘पुन्हा तुमचे सगुण दर्शन घडणार नाही म्हणून वाईट वाटते.’ देह ठेवताना समर्थांनी आपल्या शिष्यांना आश्वासन दिले की, ‘श्रीराम जयराम जय जय राम’ या त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा जो कोणी जप करेल त्याला प्रत्यक्ष रामचंद्रांचे दर्शन घडेल. अशा प्रकारे लोकांना रामनामाला लावून समर्थ निजधामी गेले.

६२. भगवान श्रीधरस्वामी यांना समर्थांचे दर्शन

१६८२ साली समर्थांनी देह ठेवला. त्यांचा अग्निसंस्कार सज्जनगडावरच पार पडला. तिसऱ्या दिवशी शिष्य मंडळी अस्थी गोळा करण्यासाठी जमली तेव्हा समर्थांची स्वयंभू समाधी जमिनीतून आपोआप वर आली. संभाजी महाराजांनी सज्जनगडावर येऊन समर्थांच्या समाधीचे दर्शन घेतले. त्यांनी शिष्यांना विचारले, 'समर्थांची अखेरची इच्छा काय होती?' जेव्हा संभाजी महाराजांना कळले की, आपल्या अग्निसंस्काराच्या जागी प्रभू रामचंद्रांचे मंदिर असावे असे समर्थांना वाटत होते तेव्हा संभाजी महाराजांनी सज्जनगडावर खाली समर्थांची स्वयंभू समाधी आणि वरती समर्थ पूजित रामपंचायतन असे भव्य मंदिर बांधले. आजही सज्जनगडावर हे मंदिर पहायला मिळते.

१९२७ साली श्रीधरस्वामी सज्जनगडावर आले.

त्यांनी तेथे कठोर तपश्चर्या सुरू केली. समर्थांच्या समाधी मंदिराची मनोभावे सेवा केली. जे यात्रेकरू दर्शनासाठी येत त्यांची पण सेवा स्वामींनी करावी. समर्थांचे कपडे रोज बदलणे, मंदिराचा परिसर स्वच्छ ठेवणे, गरम पाण्याने समर्थांना स्नान घालणे, पूजेची उपकरणे रोज घासून स्वच्छ करणे, श्रीमद् दासबोधाचे वाचन करणे अशी अविरत सेवा श्रीधरस्वामी करत राहिले. त्यांची ही सेवा पाहून समर्थ प्रसन्न झाले. १९३० साली श्रीधरस्वामी मंदिरात ध्यानस्थ बसले असता समर्थांनी त्यांना प्रत्यक्ष दर्शन दिले. अशा प्रकारे समर्थ सद्भक्तांना आपल्या अस्तित्वाची झलक दाखवत राहतात. आज सज्जनगड हा महाराष्ट्राचा प्रेरणास्रोत ठरला आहे.

